

Cees Vanwesenbeeck

De geschiedenis van de openbare drinkwatervoorziening te Bergen op Zoom

Bergen op Zoom 1985

Inhoud

1.	Voorwoord	3
2.	Inleiding	7
3.	Een taak voor de overheid	9
4.	De stadspotten	14
5.	Onderhoud en reparatie van stadspotten	22
6.	De putten op de Grote Markt	30
7.	De bronnen op de Scheldekust	33
8.	De aanleg en het onderhoud van de stadspompen	40
9.	De pompen op de Grote Markt	50
10.	Drinkwater en volksgezondheid	57
11.	De komst van de drinkwaterleiding	60
12.	Terug van weg geweest	62

1. Voorwoord

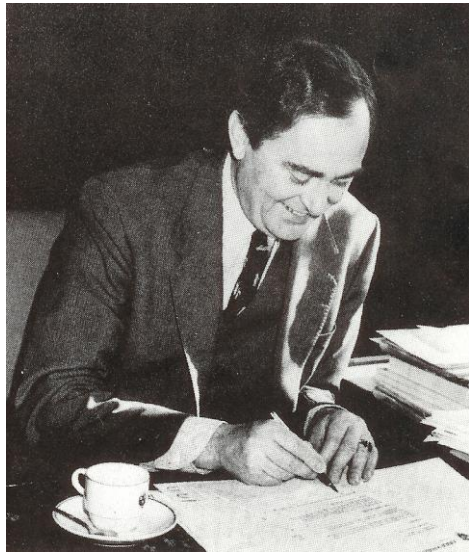
In ons land hebben we met drinkwatervoorziening betrekkelijk weinig problemen. Dat is lang niet overal zo en was ook in ons land niet altijd zo. Het is en was voor de gezondheid van de inwoners van onze stad van grote betekenis, dat zij over hygiënisch betrouwbaar drinkwater kunnen beschikken.

Het Rijk toonde in 1910 voor het eerst actieve belangstelling. De gemeenten deden dat al eerder. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden veel waterleidingbedrijven, die dit onmisbare verbruiksmiddel in vrijwel ieder huis brachten.

De in Bergen op Zoom door particulieren opgerichte waterleidingbedrijven werden in 1900 door de gemeente overgenomen en tot een, nu nog bestaand, bedrijf samengevoegd. Voor de totstandkoming van waterleidingbedrijven moest drinkwater uit soms veraf gelegen pompen of putten dagelijks worden gehaald. Ook in onze stad, eigenlijk nog niet eens zo lang geleden, kenden wij dezelfde problemen. De openbare putten, later pompen, vormden een middel om aan deze behoefte van de inwoners te voldoen. De pompen, meestal op een centraal gelegen punt in een wijk of buurt, vormden op sommige dagen of uren een middelpunt van maatschappelijk verkeer, dat verdween, toen de waterleiding iedere verbruiker individueel ging voorzien. Onze tijd kent een zekere nostalgie naar dergelijke punten van gezelligheid; ook vormden de pompen met hun decoratie visueel aantrekkelijke objecten. De aanvankelijk nog niet geheel uitgewerkte plannen in deze richting bij de Juniorkamer te Bergen op Zoom, kregen plotseling gestalte door het terugvinden van de oude stadspuit aan de noordoostzijde van het marktplein in 1984. Het plaatsen van een pomp

werd nu een serieus project. Met financiële steun van Philip Morris Holland B.V. werd het plan verder uitgewerkt. Door de plaatsing en ingebruikneming in de zomer van 1985 werd een en ander een feit. Dit boekje vormt de schriftelijke neerslag van het geschiedkundig onderzoek door de heer C. Vanwesenbeeck, medewerker van het gemeente-archief. Dat zodoende een wat vergeten aspect van het dagelijks leven van onze voorouders is bestudeerd en voor belangstellenden is vastgelegd, verdient onze grote waardering.

Drs. P. Zevenbergen
Burgemeester van Bergen op Zoom.

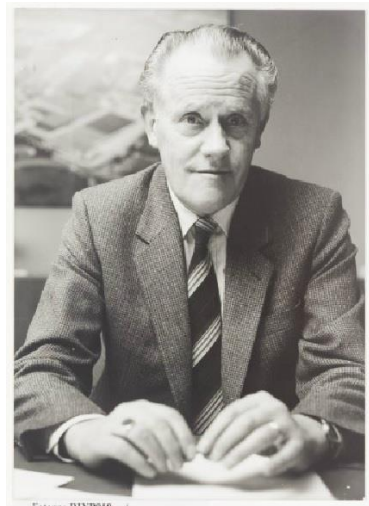

In Bergen op Zoom, een stad met een grote historie en een rijke traditie, voelen wij ons als jong en modern bedrijf bijzonder goed thuis. Bij de bouw van het nieuwe fabriekskomplex heeft Philip Morris aan de gemeente een passend geschenk toegezegd.

Het doet ons genoegen dat wij die belofte inmiddels hebben kunnen inlossen. Het initiatief van de Junior kamer Het Markiezaat om op het gerenoveerde marktplein een stadspomp te plaatsen, hebben wij van harte ondersteund en financieel mogelijk gemaakt. Uiteraard zijn wij de gemeente Bergen op Zoom erkentelijk dat zij het geschenk in deze vorm heeft willen aanvaarden.

Passend bij de grote sociale functie die een stadspomp door de eeuwen heen in de gemeenschap heeft vervuld, willen wij hiermee de goede verhouding tussen de gemeente en ons bedrijf tot uitdrukking brengen.

G.M. de Wit Algemeen Directeur
PHILIP MORRIS HOLLAND B.V.

Het is niet zonder trots dat ik dit voorwoord schrijf in het boek dat in het kader van het le lustrum van de Juniorkamer het Markiezaat wordt uitgegeven. Er kan worden teruggekeken op een reeks van actieve jaren waarin vele succesvolle projecten werden gerealiseerd. Het begin werd gemaakt met het project tot het herstel van de molen "De Drie Vrienden" te Borgvliet waarmee de Juniorkamer een bijdrage leverde aan het behoud van het oude stadsgezicht van Bergen op Zoom. Nu in het lustrumjaar, wordt met de overdracht van dit boekje over de watervoorziening van Bergen op Zoom, een reeks van onderling aan elkaar verwante projecten af gesloten waarvan de realisatie van de waterpomp op de Grote Markt en de overdracht van de stenen drinkbak aan het Markiezenhof, het meest opvallen. Opnieuw heeft de Junior kamer daarmee bijgedragen om een stuk historie voor de Stad en inwoners te bewaren. Niet onvermeld mag blijven de steun die onze Kamer steeds van de zijde van de Gemeente heeft ondervonden waar het om realisatie van projecten ging. De Juniorkamer heeft de afgelopen jaren blijk gegeven van haar betrokkenheid met hetgeen in het Bergse leeft en de historie van de stad. Zeker zal zij binnen afzienbare tijd opnieuw vol enthousiasme en energie nieuwe en grotere activiteiten starten waarmee de promotie van de stad gediend zal zijn.

Mr. B.P.M. van Tuijn
Voorzitter pompcommissie

2. Inleiding

De reconstructie van de Grote Markt, die vorig jaar (1983) werd uitgevoerd, bracht een middeleeuwse drinkwaterput te voorschijn. De vondst gaf het eerder in de kiem gesmoorde initiatief van de Juniorkamer om een pomp op dit plein te plaatsen, nieuw leven. Het initiatief kreeg weer nieuwe kansen.

Zowel door de vondst van de put als het plan om er een pomp boven te plaatsen, kwam de vraag naar voren hoe de situatie van de openbare drinkwatervoorziening op de Grote Markt in het verleden was geregeld. Wat voor pompen er gestaan hadden, hoe ze eruit zagen en wanneer ze verdwenen waren. Het onderzoek ernaar groeide uit tot een verhaal over de gang van zaken rond de openbare drinkwatervoorziening in het verleden.

Het is begrijpelijk dat het voorhanden zijn van goed drinkwater mede bepalend is voor het ontstaan van een stad. Men zal zich immers niet gauw vestigen in gebieden met grote droogte of op hoog gelegen gebieden. Als een nederzetting uitgroeit tot stad behoort de aanleg en het onderhoud van een openbare voorziening van drinkwater tot een van de eerste zaken geregeld door de overheid. Andere zaken zijn verdediging en beveiliging. In het Bergse geval kunnen we de ontwikkeling van de drinkwatervoorziening dan ook goed volgen zolang de stadsrekeningen en resoluties bewaard zijn. Al in de oudstbewaarde stadsrekening staan posten vermeld over onderhoud van stadspotten. In later stadium komt er een ander aspect bij: de brandbestrijding. Door schade en schande wijs geworden (stadsbranden 1397 en 1444) wist men hoe belangrijk het was dat de putten en later de pompen op en top in orde waren. Sinds de 18^e eeuw

wordt ook de relatie gelegd tussen goed drinkwater en de volksgezondheid.

In dit verhaal gaan we eerst wat dieper in op de bemoeienis van de overheid, die in tal van regelingen tot uiting komt.

Vervolgens komen de aanleg en het onderhoud van de verschillende putten aan de orde. Daarna worden de pompen behandeld, met name die op de Grote Markt en tot slot het buiten gebruik raken ervan door de komst van de drinkwaterleiding op het einde van de 19e eeuw.

Tekening van de Grote Markt te Bergen op Zoom, door Hans Bol, 1580

3. Een taak voor de overheid

Voor zover uit de archieven bekend is, wordt het al sinds de oudste bestaansperiode van een stad als een taak van het stadsbestuur gezien om te zorgen voor de aanleg en onderhoud van putten op openbare plaatsen. Al in de oudste stadsrekening staan posten vermeld in verband met het onderhoud van putten¹). Ook behoren deze tot een van de oudste sporen die in de af gelopen decennia bij archeologisch onderzoek naar voren kwamen. Uiteraard moeten we daarbij de nodige voorzichtigheid betrachten omdat het daarbij vaak om door particulieren aangelegde putten gaat. Herhaaldelijk komen bij verbouwing van huizen in de binnenstad putten te voorschijn. Vooral de percelen waarop grotere huizen staan of stonden hebben één of meerdere drinkwaterputten gehad. De stad zorgde voor de aanleg van de drinkwaterputten op goed bereikbare openbare plaatsen, zodat diegenen die niet over een eigen put beschikten (vaak de mindervermogenden van de samenleving) en de bezoekers van de stad (handelaren etc.) toch gratis drinkwater hadden. Gratis, want uit de stadsrekeningen blijkt dat er voor deze openbare voorziening aan de inwoners geen vergoeding werd gevraagd. In de loop der tijden ontstond een serie verordeningen en besluiten over de putten en later ook over de pompen die evenwel allemaal betrekking hebben op het in goede staat houden of op maatregelen tegen de vernieling en verontreiniging ervan. Het oudst bekende reglement is dat van 11 april 1507²) Hierin werd het aan iedereen die in de buurt van Bosstraat woonde verboden om mest of vuilnis in de omgeving van de put bij de

¹ Stadsarchief (S.A.) Bergen op Zoom vóór 1810, hierna te noemen S.A., voorl. inv. nr. 238, fol 7.

² S.A. 157, fol 103v

"Vier Eemers" (nabij huisnr. 7) te deponeren om vervuiling van deze put te voorkomen. Men werd opgedragen, voor zover men deze mest of dit huisvuil wilde bewaren, het te brengen naar de gang of het erf van Jan Braens, die er een geschikte plaats voor zal aanwijzen. Wie het niet doet, liep kans op een boete van 12 denariën, Brabants geld. De "Vier Eemers" of de Vier Emmers is later een toponiem voor dat gedeelte van de Bosstraat, dat tegenwoordig ook wel de Vlasmarkt wordt genoemd. Dit toponiem "omtrent de Vier Eemers" is kennelijk naar deze put genoemd. In een publikatie van 24 november 1512 staat vermeld: "omtrent de putte, geheeten de Vier Eemers". Mogelijk was deze put van vier emmers voorzien. De genoemde ordonnantie bepaalde dat voerlieden hun karren niet meer bij de put de Vier Eemers, bij het vleeshuis en bij het hof van de heer mochten zetten, wat zij dagelijks vooral tijdens de marktdagen deden. Voortaan moesten na het uitladen hun karren buiten de stadspoorten zetten³). Een regeling uit 1553 handelde over straffen op diefstal van ijzerwerk, lood, stenen en dergelijke van de stadsborneputten. Zowel de dief als de koper van de materialen werden strafbaar gesteld, waarbij de koper eveneens als dief werd gehouden. Wie een dergelijke overtreding bij het stadsbestuur aangaf, kon rekenen op een beloning van 1 pond Vlaams geld⁴). Op 29 januari 1570 werd deze publicatie nog eens herhaald omdat er veel ijzerwerk en steen van de borneputten werd gestolen. Dat de stad de putten niet alleen voor de verstrekking van het drinkwater in orde wilde houden, maar juist ook in tijden van gevaar en onheil was vooral een les die men trok uit de stadsbranden van 1397 en 1444, waarbij grote delen van stad in vlammen opging⁵).

³ S.A. 157, fol 103.

⁴ S.A. 161, fol 225v(H3)

⁵ S.A. 33, fol 478 (M)

De vele putten op pleinen en in straten vormden een belangrijk onderdeel van de brandbestrijding.

In 1702 bepaalde men dat in verband de tijdsomstandigheden het ten zeerste vereist was om alle defekte pompen en putten weer gangbaar te maken zodat ze in geval van nood gebruikt konden worden. De opzichter van de stadswerken moest deze zo spoedig mogelijk laten herstellen en daartoe zoveel mensen aan trekken als hij nodig achtte ⁶). Het was een spannende tijd in verband met de oorlog (Spaanse Successie oorlog van 1701-1714), ontbrand na het overlijden van Karel II van Spanje. Filips van Anjou, kleinzoon van de Franse koning Lodewijk XIV, wordt koning van Spanje. Lodewijk XIV bezet de Zuidelijke Nederlanden en vormt daarmee een bedreiging voor de Noordelijke gewesten.

De stadsrekening vermeldt om die omstandigheden veel besluiten over het in orde brengen van de brandspuiten, emmers en brandladders. Er werd een torenwachter aangesteld die de opdracht kreeg om vooral in de richting van Wouw en Antwerpen te kijken. Hij moest de klok luiden als hij zes of meer mensen te paard zag aankomen en het rode vaandel uitsteken in de richting vanwaar ze kwamen. Wanneer hij echter tien of meer mensen te voet zag naderen moest hij, eveneens de klok luiden, maar nu het witte vaandel uitsteken naar de kant waar 't volk werd gezien. ⁷)

Het in orde houden van de putten en pompen was in deze tijden belangrijk vanwege de brandbestrijding maar ook om in tijden van belegering over voldoende drinkwater te beschikken. Bij beschietingen van de stad zouden immers met de vernieling van huizen ook de daarin aangebrachte drinkwaterputten onbereikbaar worden.

⁶ S.A. 59, fol 35v

⁷ S.A. 59, fol 43v

In het begin van de 18e eeuw was overigens niet alleen het oorlogsgevaar een bedreiging voor de drinkwatervoorziening maar ook de agressie en baldadigheid die in deze periode hoogtij vierde blijkens de vele besluiten en ordonnanties over allerhande vernielingen. Een van die besluiten, vastgesteld op 10 december 1703, ging over de diefstal van kettingen en emmers van de stadspotten, die door "quade ende boosaardige" mensen werden gestolen en verkocht. De besturen van de gilden der smeden en oude cleercoopers werden opgedragen aan hun leden te verbieden deze kettingen of emmers op te kopen maar de kopers aan te houden en terstond daarvan aangifte te doen bij de Burgemeester buiten de (schepen-)bank, die de verantwoording had voor de openbare watervoorziening⁸).

Een nieuwe resolutie bleek nodig in augustus 1718. Men ondervond toen nog steeds veel vernielingen aan de gebouwen, straten en met name aan stadspotten en pompen. Maar de potten hadden wel 't meest te lijden doordat de kettingen en emmers er afgebroken werden en allerlei vuiligheid van de straat en zelfs honden en katten in de potten geworpen werden waardoor deze onbruikbaar werden. Dit leverde gevaar voor de gezondheid op, wat men in die tijd ook in de gaten had. Er werd op bovengenoemde overtreding een boete van 25 gulden gesteld "sonder figuer van proces te executeren". De boete was voor een derde voor de officier, een derde voor de aanbrenner en een derde voor het armenfonds. De werkgevers waren hierbij verantwoordelijk voor hun knechts en dienstmeisjes en ouders voor hun kinderen. Deze laatste passage was in de ordonnanties van die jaren gebruikelijk. Het innen van de boete was toen kennelijk belangrijker dan de straf voor de veroordeelde.

⁸ S.A. 59, fol 85

In tijden van grote droogte nam men extra maatregelen. In 1779 was dit reden om het schuren van de stoep en de straat met water te verbieden op straffe van een boete van *f* 3,-. De grondwaterstand in Bergen op Zoom had kennelijk minder te lijden van de droogte dan in Wouw. Daar nam het dorpsbestuur ook in 1728, 1739 en 1765 maatregelen. Er mocht daar toen geen water uit de pomp en de put gehaald worden voor het bleken, spoelen en nat maken van "rauwe en andere lijn waar". In 1765 gold dit ook voor het schuren en schrobben en mochten de bierbrouwers en moutwerkers geen water uit de pomp halen.⁹⁾

⁹ S.A. 105, fol 107v.

S.A. 150, fol I 15v.

R. Jacobs en J. Schijven, *De pompen op de Markt te Wouw*, Wouw 1985.

4. De stadspotten

Al eerder is vermeld dat in de oudste stadsrekeningen diverse posten over putten en het onderhoud ervan staan vermeld. In de 15e eeuw bevatten de jaarlijkse rekeningen steeds een apart hoofdstuk over putten. Men spreekt dan over bornputten (= bron put) of welen. Bij de laatste vermelding staat vaak de toevoeging houten wele, wat er op zou kunnen wijzen dat men bij een wel-put een in hout opgetrokken put doelt, terwijl een bornput in steen opgemetseld is. Deze veronderstelling wordt enigszins gesteund door de onderhoudsposten in de rekeningen waarbij regelmatig het metselwerk aan de orde komt als het over een born- of bronput gaat.

Een aantal putten hadden een naam of zorgden voor een toponiem voor de buurt waar ze lagen:

- A. de Vier Eemers, op de splitsing Bosstraat/Potterstraat;
- B. de Ghijswelle, op de Zuidzijde Haven: een welput die mogelijk genoemd is naar een man met de voornaam Gijs;
- C. De Clinzwelle, nabij de Schoolstraat;
- D. Ten Wele, dat als toponiem gold voor het hele gebied aan de Noordzijde Haven, dat ook wel de Helstede werd genoemd, ongeveer ter plaatse van het Groot Arsenaal en voormalig Potas-terrein. Dit toponiem is al genoemd in 1288 ¹⁰).

Behalve bron- en welputten komen we in de Bergse archieven ook de vermelding "drencke" tegen, waarmee in de meeste gevallen een drink- en wasplaats voor paarden bedoeld was. Zoals die bij de Watermolen ¹¹).

¹⁰ W.A. van Ham, "De middeleeuwse stadsplattegrond van Bergen op Zoom", in: *Studies uit Bergen op Zoom, 2-1977*, blz. 31

¹¹ Drenckc = drinkplaats voor vee.

De stadsrekening van 1412/1413 geeft het oudste overzicht over de hoeveelheid stadspullen. Er worden in totaal 21 putten en wellen vermeld. Niet duidelijk is of hiermee alle putten bedoeld zijn of dat alleen deze putten enig onderhoud nodig hadden. De volgende putten staan vermeld:

1 bij de Bospoort	10 voor Jan van Heimalen
2 bij Claus Pierszoon	12 voor Wissen NN
3 bij Kalrekets	13 voor Hein Biggen (Hooghuisstraat)
4 bij Jonge Jan Thijszoon	14 voor 't Gasthuis
5 buiten Onser Vrouwe Poorte (Rijkebuurtstraat)	15 in het Vrijthof
6 Ghijswelle (op de Zuidzijde Haven)	16 in de Koevoetstraat
7 de Welle op ten Wele (Noordzijde Haven)	17 voor Dycrc Wille
8 voor Jan van Heerlaar	18 de Clincwelle
9 op de Vijfhoek (boven aan de Vismarkt)	19-20 op de Grote Markt
10 voor Jan Hoemaker	21 de welle voor Goerd van Ghent

In de daarop volgende stadsrekeningen voor 1450 komen behalve de bovengenoemde nog uitgaven voor aan de volgende putten in 1442/43:

1 bij Laureys Zierix	5 aan de Steeghe
2 bij Jacob Mouwen	6 voor het Markiezenhof
3 de welle buiten de Steenberchse poort	7 bij Willem Spotte
4 bij de Noordmolen	8 in der Zusteren Put

Het is waarschijnlijk dat hierbij enkele putten dezelfde zijn als die van 1412. Het is echter bijna onmogelijk uit te zoeken waar de putten lagen bij particuliere huizen, als er geen nadere aanduidingen vermeld zijn. In 1443/44:

1 de wele bij Tonijs Janssoens van der Soucke	5 in de Boschstraate
--	----------------------

2 bij Cornelijs Backers

6 achter 't kerckbof

3 bij Jan van Wesele

7 op de haven

4 bij Peter Spotte

8 bij de stove

In 1447/48:

1 nieuwe put gemaakt achter 't kerkhof en oude put afgebroken

2 bij het spui

3 bij Gheert Coelgheenensone

Vervolgens werd in 1452 een nieuwe put geslagen in de Zuidmolenstraat, waarvoor de aannemer Jan Sporrewater duizend rode steen nodig had. Mogelijk was het die put, die bij graafwerkzaamheden in 1980 te voorschijn kwam en die ruim 11 meter diep bleek te zijn. Deze put lag op de hoek van de Zuidmolenstraat en Fluwelenbroekstraat.¹²)

In de stadsrekening van 1473/1474 staan uitgaven vermeld voor een put buiten de Wouwsepoort en uitgaven voor een geschil tussen het stadsbestuur en heer Jacob Obrechtsone over een bronput die bij het huis de Vier Heemskinderen in de Lievevrouwestraat/hoek Potterstraat is gemaakt. Waarover het geschil ging, blijkt niet uit de archieven.

In de rekening van het voorgaande jaar 1472/73 wordt vermeld:

- de put bij Verwers (omgeving Blauwehandstraat)
- de put buiten de Steenbergsepoort
- bij Servaes Smit
- bij Pieter Spotten
- bij Steven Pietersen
- buiten op de haven
- bij Jan Joossone op de haven. ¹³)

¹² S.A. 242. I, stadsrekening 1452.

¹³ S.A. 244, fol 40, 51 v; S.A. 243, fol 32.

Nieuwe putten werden verder gemaakt in:

- 1474/75 bij de Medestoven (Dubbelstraat)
- 1475/76 buiten de Bospoort
- 1476 Hoogstraat en Schoolstraat
- 1484/85 nieuwe wel bij de Helstede
- 1509 in de Sint Anthoniusstraat. ¹⁴⁾

In de uitgebreide serie stadsrekeningen staan nog meer putten vermeld, die we hier in verband met de leesbaarheid van het verhaal niet allemaal zullen opsommen.

Vaak gaat het hier om putten die als plaatsbepaling de naam van een huiseigenaar of bewoner kregen. In de meeste gevallen vergt het een te tijdrovend onderzoek om na te gaan waar die putten lagen. Op kaartje 1 zijn dan ook alleen die putten aangegeven waarvan door nauwkeurige omschrijving, óf door afbeeldingen op tekeningen en prenten óf door archeologisch onderzoek de plaats exact bekend is. Het maken van een nieuwe put was geen sinecure in een tijd dat men nog niet beschikte over moderne technieken als bronbemaling. In de Bergse situatie moest men bovendien door een leemlaag heen, wat behalve het metselen ook het graafwerk bemoeilijkte. Uit bewaard gebleven bestekken is de techniek van de aanleg bekend. Een bestek voor het maken van een nieuwe put in de Dubbelstraat in 1736 bevatte de volgende bepalingen:

1. De aannemer moet een gemetselde put maken op een nader aan te wijzen plaats in de Dubbelstraat, binnenwerks zes voet breed ("over kruys" (ca. 1,80 m.) en zo diep tot op de goede wel, dat er minstens vier en een half of vijf voet water in staat (ca. 1,50 m.);
2. De aannemer zal de pot laten graven op zijn kosten zo breed en zo diep als nodig is om 't rad of de kuip te stellen en het metselwerk te kunnen

¹⁴ S.A. 245. fol 86v, 14lv, 142, S.A. 249, fol 116; S.A. 261, fol 94 .

- maken. De put moet trapsgewijze of met een voldoende schuin talud worden gegraven, ten einde het afkalven der grond te voorkomen;
3. De aannemer moet een houten rad of kuip van 60 cm. laten maken en even breed als de te maken put, waarbij de onder- en bovenring van grenen hout met eikehouten stijlen en de buitenzijde betimmeren met grenen delen. Dit rad moet op behoorlijke diepte waterpas gesteld worden;
 4. De aannemer moet op dit rad een $1\frac{1}{2}$ steens muur metselen van ijsselsteen van de beste soort, die hij minstens vier voet droog op zal metselen en vervolgens de put van binnen uitdiepen en het rad met het metselwerk laten zinken, zo diep als nodig is om voldoende water te hebben. Het overige metselwerk moet met goede "bastaard-tras" worden opgetrokken;
 5. Op de put moet een gewelf van één steen dik gemaakt worden;
 6. De aarde rond de put dient goed aangestampt te worden;
 7. De aannemer moet de grond die overblijft in de oude put storten die gedempt moet worden. Als hij daarvoor aarde te kort komt moet hij die laten aanvoeren. Als er aarde te veel is moet hij die naar een nader aan te wijzen plaats brengen;
 8. De aannemer moet op zijn kosten alle benodigde materialen leveren.
 9. Het werk moet klaar zijn op 29 juni 1736 op verbeurte van twee gulden per dag;
 10. De aangegeven maten zijn vermeld in Rijnlandse maat;
 11. De aannemer moet voor twee kopieën van het bestek drie gulden tien stuivers betalen;

Het werk werd aangenomen door Pieter de Bous voor het bedrag van f 150,-. Het bestek werd getekend op 15 juni 1736, zodat hij nog twee weken de tijd had dit karwei te klaren. Het is niet uitgesloten dat de werkzaamheden toen al gestart waren en dat het bestek in de Joop van het werk is ondertekend.¹⁵⁾

¹⁵ S.A. 984.2.

In het stadsarchief is ook een bestek bewaard gebleven voor het maken van een stenen wel-put in de Korenbeursstraat achter de stallen van het Gouvernement. Het bestek bevatte deels dezelfde bepalingen als dat voor de put in de Dubbelstraat. Voor een deel ook andere, zoals:

1. De aannemer moet de put door de potaarde(= leem) graven tot op de wel, diep ongeveer 16 tot 18 voet (ca. 4,5 tot 5,5 m.).
2. De put, waar later een pomp boven geplaatst moest worden, moest tot 2 voet onder het maaiveld opgemetseld worden. Daarboven werd een kruin gemaakt met een opening van 3 voet, afgedekt met een hardstenen plaat,
3. Het onderste metselwerk, dat in het water kwam te staan, moest met gestapelde stenen worden opgetrokken.

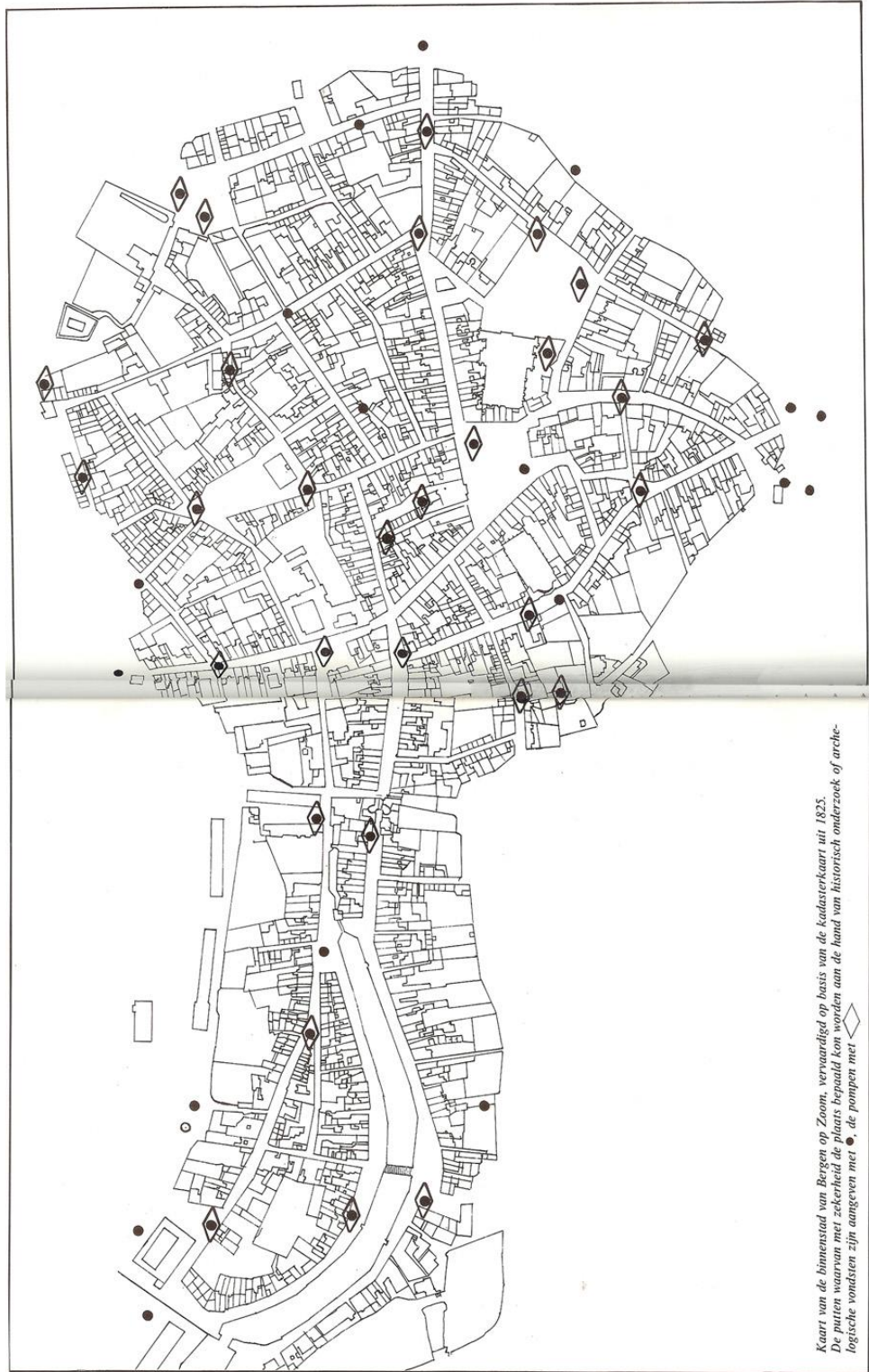
Verder staan er een aantal bouwtechnische aanwijzingen in het bestek die betrekking hebben op de maatvoering, de materialen en de samenstelling van de metselspecie, waarbij onderscheid gemaakt werd tussen sterke tras, bastaardtras en kalkmortel ¹⁶). De plaats van de te maken put werd door de opzichter bepaald. Uit de oudste vermeldingen valt niet op te maken hoe men een waterader of wel opzocht. Mogelijk deed men het proefondervindelijk. In later tijd mlaake men wellicht ook gebruik van een wichelroede. De wichelroede was oorspronkelijk gemaakt uit de wilge- of hazelaartak, waarmee door daarvoor gevoelige mensen de aanwezigheid van water kon worden vastgesteld.

¹⁶ S.A. 985.5

In november 1700 was men bezig met de afbraak van het zogenaamde "Nieuwe Werck" van de Sint Gertrudiskerk. Deze zo groots gedachte uitbreiding van de kerk aan de oostzijde was om financiële redenen nooit voltooid en stond er in de tweede helft van de 17e eeuw als een ruïne bij. In 1700 besloot het stadsbestuur dit werk af laten breken en de vrijkomende bouwmaterialen onder andere te gebruiken als onderdelen voor de uitbreiding van de vestingwerken. Tijdens deze werkzaamheden was een put ontdekt "in het plein van de afgebroken pilaren van de vervallen kerk". Men besloot de put leeg te ruimen en schoon te maken, waarvoor de aannemer Charel de Mis f30,- betaald werd. De put werd daarna provisorisch hersteld.

In die buurt lag er nog een put, namelijk op het oude kerkhof, die in diezelfde periode aan restauratie toe was, maar waarvoor de kosten te hoog bleken. Het stadsbestuur gaf opdracht ter plaatse een nieuwe put te slaan, waarvoor aan de aannemer Jasper van Neerpelt f 80,- betaald werd ¹⁷).

¹⁷ S.A. 344, fol 96; S.A. 58, resolutie 12-11-1700; 17-11-1700; 20-11-1700; 4-6-1701; 19-8-1701-21-8-1701-8-9-1701 · 17-9-1701.

Kaart van de binnenstad van Bergen op Zoom, vervaardigd op basis van de kadasterkaart uit 1825. De putten waarvan met zekerheid de plaats bepaald kon worden aan de hand van historisch onderzoek of archeologische vondsten zijn aangegeven met ●, de pompen met ◇

5. Onderhoud en reparatie van stadspullen

De verantwoording voor het in orde houden van de putten lag bij de Burgemeester buiten de (schepen-) bank. Er waren twee burgemeesters, een buiten en een binnen de (schepen)bank. De laatste maakte deel uit van het schepencollege, de eerstgenoemde niet. Hij had ook de zorg voor de stedelijke financiën. Bij afwezigheid van de Burgemeester "Buiten" nam de Burgemeester "Binnen" zijn taak waar. De meeste klachten over het niet of slecht funktionieren van de putten kwamen bij hem binnen. De burgemeester gaf zonodig de rentmeester of de opzichter van stadswerken opdracht de klachten te ver· helpen ¹⁸).

Uit de serie stadsrekeningen uit de 15e en 16e eeuw is goed te volgen wat er aan de verschillende putten is gerepareerd. Door de stad werd iedere reparatie afzonderlijk betaald en dus ook in de rekening genoteerd. Sinds de 17e eeuw ging men over tot aanbesteding van het onderhoud, waarbij de aannemer de reparatie van putten voor zijn rekening nam. Alleen uitzonderlijke reparaties, die buiten het normale onderhoud vallen, worden dan nog door de stad betaald. Voor het eerst komen we een dergelijke openbare aanbesteding tegen in 1606. Toen werd voor de tijd van 7 jaar het onderhoud aanbesteed aan alle openbare stadspullen, om daarvan in goede staat te houden: de kettingen, raders, ijzers, wielen, het beslaan van de emmers en alles wat daarbij hoorde.

De voorwaarden daarbij waren:

1. De aannemer moet de kettingen, het beslag van de emmers etc. goed onderhouden die er thans aanwezig zijn, plus vijf kettingen die nog gemaakt moeten worden voor de vijf putten. Hij moet alles m

¹⁸ S.A. 57, resolutie 17-9-1695; S.A. 58, resolutie 4-6-1701

goede staat houden zodat men er altijd naar behoren gebruik van kan maken zonder dat er klachten komen. Hij dient daarbij alle benodigde materialen te leveren.

2. Als de stad aan een put een dubbele ketting wenst, zal hij die ook moeten maken en onderhouden.
3. Als de aannemer in gebreke blijft en er komen gegronde klachten, zal de stad de reparatie op zijn kosten laten uitvoeren en het bedrag van zijn aanneemsom aftrekken.
4. De betalingen aan de aannemer zullen in vier gelijke termijnen worden gedaan ..
5. Vrijkomende materialen zijn voor de aannemer, waarmee hij zo nodig andere kettingen etc. kan herstellen.

Op 6 oktober 1606 werd dit onderhoud. van voornamelijk het ijzerwerk, gegund aan Jacob Jansz., voor *f* 80,- per Jaar. In aanvullende voorwaarden werd gesteld dat de emmers van de put voor het Markiezenhof van een kruis moesten worden voorzien om te voorkomen dat de paarden er uit zouden drinken en men er vuil in zou werpen. Bovendien werd overeengekomen dat wanneer de stad van plan was er een pomp boven te plaatsen. het bedrag van de aanneemsom naar rato zou worden gekort ¹⁹).

Er werd bij het onderhoud onderscheid gemaakt tussen dat van het ijzerwerk, wat het voornaamste was en het meeste onderhoud vergde, het metselwerk en het schoonhouden van de putten. Het onderhoud van het ijzerwerk werd steeds voor een periode van zeven jaar aanbesteed waarbij de stad aan de laagste inschrijver een vast jaarlijks bedrag betaalde, waarvoor deze *al* het ijzerwerk in orde hield. Reparaties werden incidenteel aanbesteed. soms ook uitgevoerd door

¹⁹ S.A. 986, fol 111-112

de stadsmetselaar, zoals in 1652 toen deze, Dirk van Es genaamd, de put bij de Nachtegaal (Engelsestraat) repareerde ²⁰).

In 1656 werd de reparatie van tien putten en twee pompen aanbesteed gelegen in het zuidelijk deel der stad, te weten:

1. op de Grote Markt met de pomp
2. bij de Vier Eemers
3. bij Arendt de Backer
4. bij de Franse school
5. in de Schoolstraat bij Mae Goesen
6. bij den Hoywagen
7. achter 't huis van Job de Balmaker
8. in de Rozemarijnstraat
9. bij ruiter Corps du gaerde
10. de pomp bij Wolfken
11. de put bij de Schalymolen
12. op de hoek van de Potterstraat

Tevens werden de putten en pompen in het noordelijk stadsdeel gerepareerd, te weten:

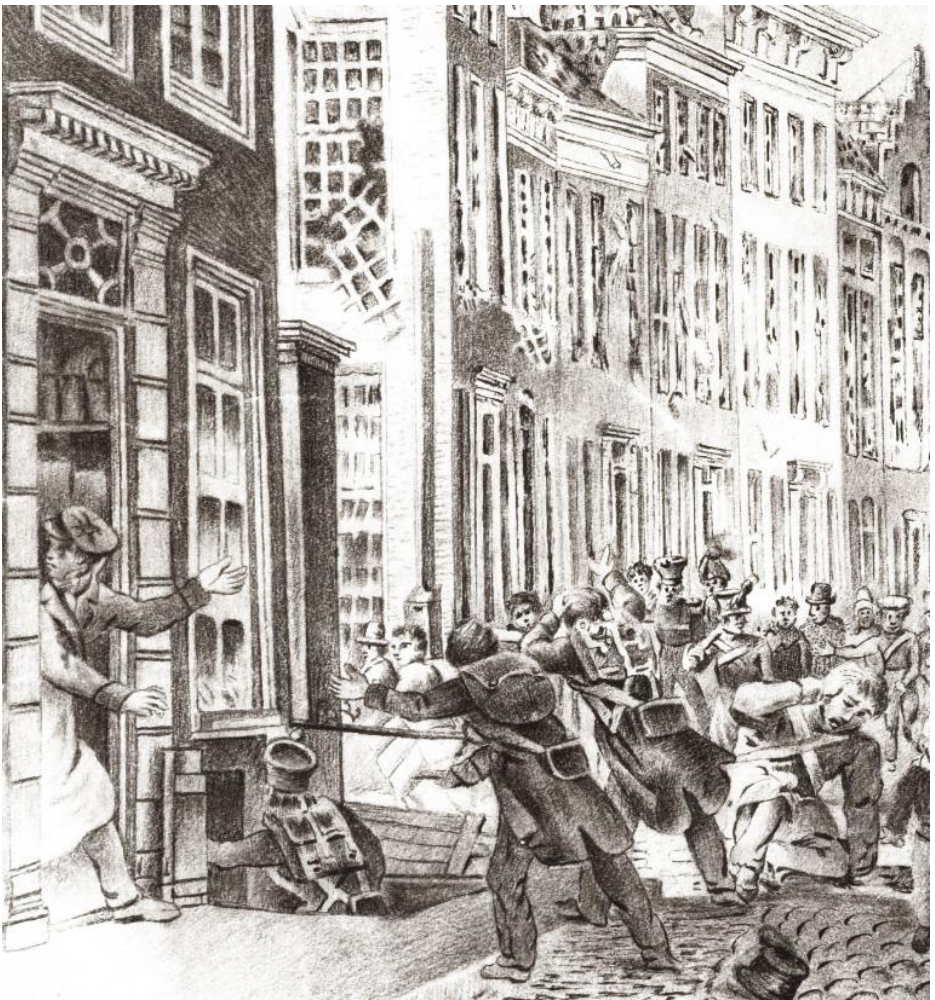
1. aan de Beurse met de pomp
2. op de Vismarkt met de pomp
3. aan de Steenbergespoort met de pomp
4. bij de Mossele
5. in de Weverstraat
6. bij de ritmeester van Os
7. bij de Fontein
8. in de Coeveringsepoort
9. over het weeshuis

²⁰ S.A. 1449, conditie van aanbesteding 1651

Plus de volgende putten in de Havenwijk:

1. bij de Noordmolen
2. bij de Couwenberch
3. bij de brug
4. bij de Claver
5. op de Nieuwe Markt
6. aan de Gevangenpoort

De reparatie werd aanbesteed voor respectievelijk vijf, vier gulden, 15

De pomp op de hoek van Potterstraat-Lievevrouwestraat. Detail van een afbeelding van de ontploffing van de Stoelemat op 29 maart 1831 MHC AM 111

stuivers en voor f 5,- per put. ²¹ (dubbel nummer!) Door deze aanbesteding kan de plaats van verschillende putten op de kaart worden aangegeven. Sinds het midden van de 17e eeuw werd het onderhoud en het schoonmaken niet meer voor alle stadspullen ineens aanbesteed, maar werd het aantal putten verdeeld. Die van de Havenwijk werden sindsdien afzonderlijk aanbesteed.

In 1652 betaalde de stad voor het onderhoud van de zes putten in de Havenbuurt 30 karoli gulden aan de smid Daniël Charion. De smid Aert Goverts ontving 65 karoli gulden voor elf putten en pompen, terwijl Pieter Jans, de smid, voor elf putten nog eens 52,- k. gulden ontving. Het schoonhouden der putten kostte in dat jaar (1652) 11 karoli gulden en 6 stuivers voor de putten op de Grote Markt en Vismarkt, betaald aan Elisabeth Jacobs; 3 karoli gulden aan Nijs van den Branden voor het schoonmaken van de put voor het pesthuis en Gheert van der Burcht ontving 5 gulden er 10 stuivers voor de put bij het kerkhof terwijl de put in de Steenbergsestraat hem slechts 3 gulden en 12 stuivers opleverde ²¹).

Deze bedragen fluctueerden al naar gelang het aantal inschrijvers en daalde wanneer de stad een pomp boven een put liet plaatsen omdat het onderhoud hiervan apart werd aanbesteed. In de 18e eeuw werd het onderhoud enige tijd voor 3 jaar aanbesteed: de bedragen gingen toen drastisch omlaag. In 1730 kreeg Helm van der Vliet het onderhoud voor f 200,-, in 1733 Anthony Paulusse voor f 110,- en in 1736 dezelfde voor f 101,-. In de voorwaarde voor deze aanbesteding stond nog expliciet vermeld wat voor rekening van de aannemer en wat op kosten van de stad kwam. De aannemer had de zorg voor al het ijzerwerk (kettingen, katrollen, emmers, etc.), terwijl de stad zorgde

22. ²¹ S.A. 45, resolutie 10-12-1613; 7-6-1619.

S.A. 49, resolutie 11-4-1651; S.A. 305, fol 83v-84, 110, 112v, 113

voor de reparatie van hout, kalk, tras en arbeidsloon. De aannemer was verplicht het ijzerwerk in goede staat te houden, mede in verband met het geschikt zijn voor gebruik in tijd van brand. Daarom moest hij na waarschuwing binnen 24 uur een reparatie uitvoeren. De kettingen mocht hij niet inkorten maar door vervanging van versleten schakels op goede lengte houden. De katrollen mocht hij oplappen als ze maar door de burgerij gebruikt konden worden. Bij het bestek en de voorwaarden voor aanbesteding van het onderhoud van de putten in de haven wijk werd bovendien bepaald dat hij de putten twee maal per week moest inspecteren, en verhelpen wat er aan mankeert. Bovendien moest hij mankementen tussentijds repareren als hem dat bekend werd gemaakt. Deze maatregel hield mogelijk verband met de hier gevestigde brandgevaarlijke bedrijven als potmakerijen, waardoor juist deze putten te allen tijde goed moesten functioneren. Bovendien moest hij aan de kettingen een diefstal-beveiliging aanbrengen. Dit moest hij doen door twee ijzeren ringen aan de uiteinden van de kettingen te bevestigen op vier voeten boven de draaier van de emmer en zo groot dat ze niet door de katrol kunnen. Bracht hij deze ringen niet aan en werden de emmers gestolen dan moest hij deze op zijn kosten vernieuwen ²²).

De smid Pieter van Dulmen, die het onderhoud van zeven putten had aangenomen, bleef in 1700 in gebreke, hoewel hij door de stadsbode diverse malen verzocht werd enkele putten te repareren. Besloten werd om de reparatie op zijn kosten te laten uitvoeren. In 1702 bleef ook een andere smid Stoffel Friscus die onder andere de putten in de Havenwijk aangenomen had, in gebreke. De opzichter Cornelius van Bommel meldde dat er verschillende putten ver "geramponneert" waren. Het stadsbestuur besloot die te laten herstellen en tevens 8 of

²² S.A. 984.2

10 nieuwe kettingen te laten maken en de vrijkomende kettingen te gebruiken om er brandleren mee op te hangen. Stoffel Friscus kreeg niet langer voor het onderhoud betaald ²³).

In 1703 werden nog bedragen uitgegeven om de drooggevalen put in de Coeveringsepoort uit te diepen en een put in de hof van Baselier aan de wal in de Dubbelstraat te laten maken "tot commoditeit van de luyden aldaer omtrent wonende" ²⁴).

²³ S.A. 59, fol 36v

²⁴ S.A. 59, resolutie 20-3-1703, 14-11-1703

De Grote Markt omstreeks 1860
(tek Chr Schüler, gravure AJ Terwen)

6. De putten op de Grote Markt

De Grote Markt vormde in vele opzichten het middelpunt van de middeleeuwse stad. Dit ging ook op voor de drinkwatervoorziening. Van tot op heden teruggevonden putten is die op de Grote Markt de oudste. Dat geldt ook voor de vermeldingen in de archiefbronnen. In de (oudste) stadsrekening van 1412-1413 wordt gesproken over twee stadspotten op de Grote Markt, waar vier emmers voor geleverd werden en twee gerepareerd.

Reparaties werden ook verricht in 1447 (nieuwe schijven en stalen pijpen), 1473/1474 (herstel metselwerk), terwijl in het laatstgenoemde jaar ook een bak bij de put gemaakt werd. Hoe deze put er uit zag, kon goed waargenomen worden bij de rekonstruktie van het Marktplaatsje in maart 1984, toen door het weghalen van een stuk grafsteen de put vrij kwam. De put is voor het grootste gedeelte opgetrokken uit (witte) gobertangesteente en heeft een doorsnee van ca. 3,50 m. Op de 7¹/₂ meter diepe put is een gewelf aangebracht in ijsselsteen. Uit de gouache, gemaakt door Hans Bol in 1587, weten we hoe de put-opstand eruit gezien moet hebben. Op dit miniatuurtje is de put van een vierkante natuurstenen opstand voorzien met een vierkante ijzeren putgalg. Deze konstruktie gaf de mogelijkheid met twee of zelfs met vier emmers water op te halen. De gouache van Hans Bol is al op meerdere punten betrouwbaar gebleken wat (topografische) afbeelding van bouwwerken betreft. Op de tekening uit de door dezelfde artiest vervaardigde serie maandjes is de put echter rond afgebeeld. Wellicht heeft de maker zich hier om compositorische redenen door laten leiden; het maandje is immers rond. Wellicht om dezelfde reden liet hij een huis uit de oostelijk gevelwand van de Grote

Markt weg. Het zijn echter de enige tekeningen waarop de put is te zien, afgezien van enkele latere afbeeldingen die naar het werk van Bol vervaardigd zijn, o.a. door A. Collaert en A. Grimmer, maar die hebben waarschijnlijk hun tekeningen niet naar de werkelijke situatie vervaardigd ²⁵).

Tot 1492 waren er twee putten op de Grote Markt. In dat jaar kreeg Aernt de Steenhouwer opdracht om de oude put, die kennelijk in onbruik was geraakt, op te breken en de nieuwe witte stenen er uit te halen. Dit kan er op wijzen dat ook deze put uit gobertange steen was opgemetseld. Deze natuursteen was ook toen al veel kostbaarder dan de (gewone) gebakken steen. Tijdens de opgravingen door leden van de Stichting In den Scberminckel in maart 1984 is in de zuidwestelijke hoek van het Marktpllein een afvalput aangetroffen. Het is mogelijk dat de put op deze plaats heeft gelegen. Dan zouden immers de beide putten diagonaal tegenover elkaar hebben gelegen, wat niet onwaarschijnlijk is.

In de 16e eeuw werden nog tal van uitgaven gedaan voor onderhoud en reparaties aan de ene overgebleven put. Voor een belangrijk deel betroffen die het ijzerwerk (de putgalg en de kettingen, toen rakele genoemd) ²⁶).

In 1612 wordt er een nieuwe periode ingeleid in de geschiedenis van de stadspuut op de Grote Markt. In oktober van dat jaar wordt deze put samen met die op de Vismarkt en die op het Beursplein voorzien van een pomp.

Voordat de ontwikkelingen van de pompen aan bod komen, wordt hier eerst nog een andere drinkwatervoorziening te berde gebracht, nl. de zoetwaterbronnen aan de Schelde.

²⁵ S.A. 238, fol 18; S.A. 239, fol 12; S.A. 241, fol 29; S.A. 245, fol 40v, 41, 41v

²⁶ S.A. 251.2, fol 160v; S.A. 254, fol 75; S.A. 266, fol 107; S.A. 267, fol 118

De Grote Markt te Bergen op Zoom,
tekening door JC Greive, 1866

7. De bronnen op de Scheldekust

Een opvallend verschijnsel wordt gevormd door het voorkomen van zoetwaterbronnen op de Scheldekust. Men kan zich voorstellen dat de middeleeuwer dit als een godsgeschenk beschouwde. In de stad moest men immers grote bedragen uitgeven voor het uitgraven, opmettelen en onderhouden van putten, terwijl op de Scheldekust het zoet water spontaan opborrelde in een gebied dat regelmatig door zout water werd overstroomd. Het verschijnsel gaf voeding aan volksverhalen en legenden, waarvan die over Sint Gertrudis wel de bekendste is. Ook in de omgeving van Bergen op Zoom, nl. onder de heerlijkheid Borgvliet en onder Hildernisse kwamen dergelijke stuw-bronnen voor. Op zich was dit een zuiver natuurlijk verschijnsel waarover in het verleden al diverse auteurs hebben geschreven.

Duindam verklaart in zijn artikel dit verschijnsel op een zuiver geografische wijze, verband houdend met de samenstelling van de bodem, de afwatering vanuit de hoger gelegen terrasrand en de verschillende samenstelling van het zoet en het zout water. Ook in de huidige Deltawerken maakt men gebruik van die verschillende eigenschappen, waarbij de scheiding tussen zoet en zout water bepaald wordt doordat zout water zwaarder is dan zoet water ²⁷).

De oudste vermelding van een stuwbron in onze omgeving betreft de Sint Geertruidsbronne aan de Schelde onder Borgvliet. Deze bron lag in de directe omgeving van de Sint Geertrudiskapel ten westen van de huidige Borgvlietsedreef in het verlengde van het vroegere Boven baantje (thans ter hoogte van de Scheldeflat). Zowel de kapel als de

24. ²⁷ J.C.J. Duindam, "Bergen op Zoom in het verleden, heden ... en de toekomst" in: *Tijdschrift van het Koninklijke Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1948*, p. 570-578.

K.A.H. Leenders, "Hildernisse", in: *Geografisch Tijdschrift 1984*, nr. 2, blz. 146-149.

bron lagen dus in de heerlijkheid Borgvliet, die rechtstreeks onder het gezag van de hertog viel maar wel in handen was van een leenman, nl. de heer van Borgvliet. Deze heer van Borgvliet verkocht zijn heerlijkheid in 1481 aan de heer van Bergen op Zoom. Dat is ook de reden dat gegevens over de bron van voor die datum ontbreken. Immers de heer kreeg er pas na 1481 bemoeienis mee. In het door hem en zijn raad nagelaten archief (het archief van de Raad- en Rekenkamer) bevinden zich een aantal rekeningen betreffende de Sint Gertrudiskapel over de periode 1523-1559 ²⁸). In deze rekeningen treffen we ook gegevens aan over het onderhoud en de reparatie van de bron. Tot op heden zijn geen oudere gegevens over de bron bekend. Wel over de kapel, die al rond 1400 moet hebben bestaan. De bekende Scheldekaart uit 1468 geeft een afbeelding van de kapel. De bron wordt niet getekend, hoewel dat niet wil zeggen dat die toen niet bestond. De kaart is daarvoor niet voldoende gedetailleerd. Het is best mogelijk dat de bron pas in 1538/39 is opgebouwd. In dat jaar wordt aan Goes de Metser 26 karoli gulden en 14 stuivers betaald omdat hij een "fonteine gemaickt heeft beneeden van den Capelle van onder op ... ". De kapel en de fontein werden in datzelfde jaar door de heer en zijn raad gevisiteerd (geïnspecteerd). Er werden in datzelfde jaar nog uitgaven gedaan voor een "wyle in de gront van de fonteyne" en voor het "zincken" van dit Wiel. Mogelijk is hiermee de houten kuip bedoeld die ook gebruikt werd bij de aanleg van een put. In 1541 werd er onderhoud verricht aan het metselwerk van de fontein en de daarbij behorende "hauwer" (reservoir) ²⁹).

29. ²⁸ K. Slotmans, "De kapel van Sinte Geertruda aan de Schelde", in: *De Ghulden Roos*, 1961, blz. 106 e.v.

W.A. van Ham, *Inventaris van her archief van de Raad en Rekenkamer der Markiezen van Bergen op Zoom*, inv. nr. 1128-1148.

²⁹ A.R.R., inv. nr. 1137 e.v.

De gegevens in de daarop volgende rekeningen zijn te summier om er een betrouwbare rekonstruktie uit te halen. Wel is duidelijk dat men het belangrijk vond dat de bron schoongehouden werd en in tijden van bedreiging ook bewaakt. Gezien de uitgaven in de rekening worden de bron en de kapel vaak tesamen vermeld. De onderlinge afstand was dan ook gering. Het water van de bron was beschikbaar voor de bezoekers van de kapel en de feestelijkheden rond de gedenkdag van Sin te Gertrudis (17 maart). De plaats van de bron is aangegeven op de kaart van Bergen op Zoom, gemaakt door Jacob van Deventer omstreeks 1560. Hij tekende de kapel op de hoge rand en recht daar tegenover het gebouwtje van de bron (op de kaart aangeduid met de latijnse benaming: fons). De kaart van Jacob van Deventer is al op vele punten zeer betrouwbaar gebleken, waardoor we kunnen aannemen dat hij de bron juist gesitueerd heeft. Het lage land, waarin de bron lag, is nadien door de stormramp van 1570 overstroomd. De troebelen rond de hervorming in 1580 maakten een einde aan het gebruik van de kapel die nog lang als een ruïne bleef bestaan. De vele oorlogshandelingen in de daarop volgende periode waren er wellicht de oorzaak van dat ook de bron niet meer werd opgebouwd al zal waarschijnlijk de herinnering eraan wel levend zijn gebleven. Op 15 maart 1631 besloot het stadsbestuur om de "Fonteyn bij St. Geertruyden Capelle" ten dienste van de stad te laten herbouwen. Van de kapel was toen niet veel meer over dan een ruïne, afgebeeld op enkele kaarten die de belegering van 1622 voorstellen. Was het de bedoeling om de Sint Geertruidsbron weer op te bouwen of wilde men evenals vroeger gebruik maken van de stuwbronnen aan de Schelde en er een geheel nieuwe fontein bouwen? Ondanks de vermelding in het resolutieboek van de stad is het niet waarschijnlijk dat ze de verwoeste bron wilden restaureren. Die lag immers in het rechtsgebied van Borg-

vliet, toen een buurgemeente. De stadsrekeningen van 1631 maken duidelijk dat we hier met een nieuwe fontein te maken hebben. Er wordt daarin steeds gesproken over de fontein "bij Kikendepot". Er werd f 273,- 12 stuivers uitgegeven voor de bouw van de fontein, die uit (witte) natuursteen werd opgetrokken ³⁰). Reeds twee jaar later schreef de Bergse burgemeester Thomas de Rouck in zijn compendium der Privileges:

"Een loopende fonteyne, dewelcke nu, niettegstaande het gestadich overvloeyen van sout water, even haar natuere van smaeck ende soetigheijt niet en verliest; ende over sulcx bij siecken ende gesonden doch dagelijcx door 't goetvinden der medicijnen wort gebruyct ende onlanx int jaer 1631 met harden steen weder opgemaect, tot gedachtenisse ende ter begeerte van den Doorluchtichsten Heere Prince van Orangiën, die doen aldaer zijnde, het selve water gestadich drinckende sulcx weerdich heeft geoordeelt" ³¹).

Ook in het onderschrift bij het stadsgezicht van Samuel de Swaeff uit 1634 staat vermeld dat de fontein zoet en geneeskrachtig water leverde, dat door de prins van Oranje gedronken werd. Met de prins van Oranje is Frederik Hendrik (1584-1647) bedoeld die meermalen met zijn leger in de stad verbleef. Op de prent staat de fontein ook afgebeeld. Wel heeft hij daar een andere vorm dan op de tekeningen van Klotz. Wat er in de jaren daarna met de stadsfontein gebeurt, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk is hij door de oorlogshandielingen vernield of door stormvloedën beschadigd. In ieder geval gaf het stadsbestuur in 1645 grote bedragen uit voor de restauratie.

30. S.A. 47, resolutie 15-3-1631.

S.A. 292, stadsrekening 1631, hoofdstuk reparatiën en diverse zaken.

³¹ Th. de Rouck, *Compendium der Privilegiën ...*, 1633. Handschrift in de bibliotheek van het Gemeente-Archief.

Burgemeester Drabbe maakte zelfs een dienstreis naar Zeeand om te informeren bij enkele steenhouwers wat de prijs van de restauratie zou zijn. Hij onderhandelde met Nicolaas Muller uit Middelburg die een "model" maakte waarnaar de metselaars het werk konden uitvoeren. Hij was dus kennelijk de architect. Een steenhouwer uit Middelburg nam het karwei aan voor f 850,-. Door anderen werd nog rode en witte steen geleverd, terwijl Nicolaas Muller f 200,- kreeg voor zijn werk. Een zekere dominee Schoijerus kreeg 10 gulden voor de levering van een "rijmdicht tot loff van de fonteyne" ³²). Het overigens schitterende resultaat van deze restauratie is op enkele bekende 17e eeuwse tekeningen van de hand van Barnardus en Valentijn Klotz te zien. Twee van de drie tekeningen zijn gedateerd 1671.

In 1707 was er weer dringend herstel nodig van de stadsfontein. Op voorstel van de Burgemeester buiten de Schepenbank werd besloten om een commissie in te stellen die de defekten aan de fontein moest opnemen en daarover rapport uitbrengen.

Op 21-12-1707 was het karwei gereed. De aannemer Staes de Planck kreeg een extra bedrag voor het meerwerk. Dat de fontein op een kwetsbaar punt stond; net buiten de vesting en op de schorren, blijkt wel uit het feit dat in 1729 alweer de nodige reparaties moesten worden uitgevoerd. Omdat de benarde inanciële positie van de stad deze uitgaven niet toelieten, besloten de gilden aan het herstel bij te dragen door een jaarlijks bedrag. Overigens was dat niet voldoende. Er moest nog een lening van 1000 gulden voor worden afgesloten ³³). Tijdens het beleg van de stad door de Fransen in 1747 is de bron totaal verwoest. De fontein lag tijdens de belegering in de vuurlinie. Het

32. S.A. 48, resolutie 3, 8 en 25 maart, 5 april, 7 oktober 1645.

S.A., fol. 85v, 65v, 56v, 59, 63v, 94v

34. S.A. 61, fol 118 en 168. S.A. 71, resolutie 31 augustus en 4 september 1729.

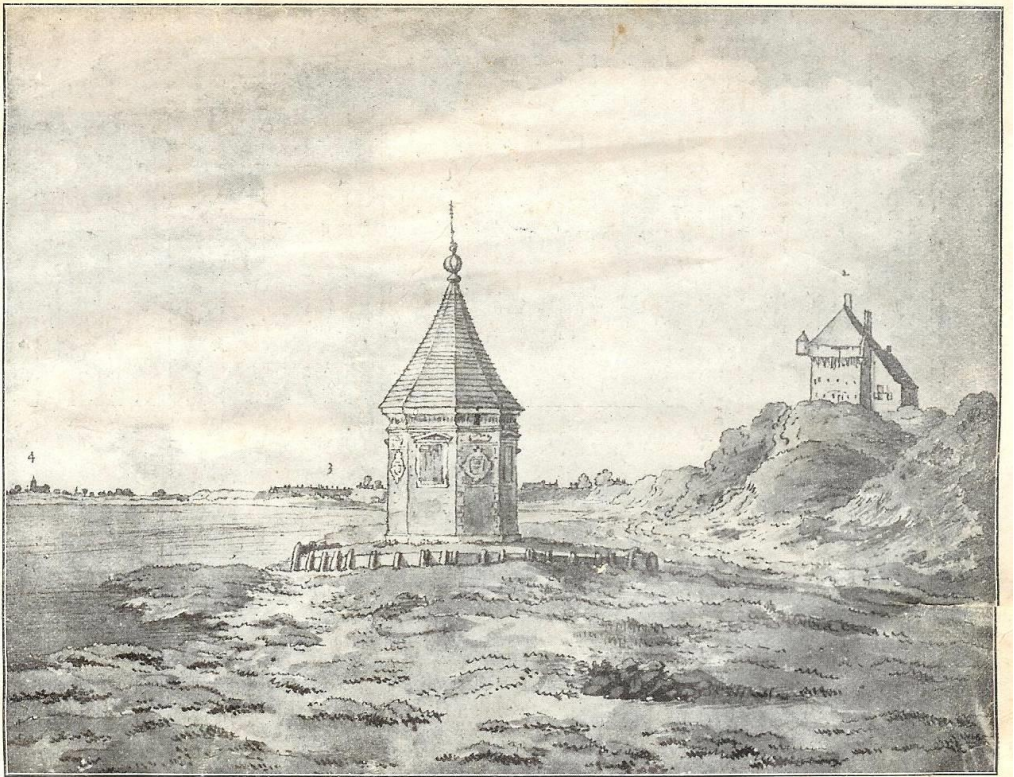
gebouwtje werd stukgeschoten om te voorkomen dat de Franse belegeraars van het drinkwater gebruik zouden maken. Dat was toen belangrijk omdat men tijdens deze belegering met een grote droogte te kampen had. Men had dan ook grote moeite met het onder water zetten van de lage gebieden van de waterlinie.

De tekeningen door Corn. Pronk uit 1748 laten zien hoe zeer de stadsfontein was verwoest. De ruïne is daarna niet meer herbouwd. Wel bleven de gilden plichtsgetrouw hun onderhoudsbijdrage betalen. In 1791 zonden de gezamenlijke gilden een verzoek naar het stadsbestuur dat zij al 45 jaar lang voor onderhoud hebben betaald maar dat de fontein nooit meer is herbouwd. Zij verzochten het stadsbestuur om herstel en ze waren zelfs bereid hun jaarlijkse bijdragen te verdubbelen³⁴). De herbouw bleef achterwege, de ruïne kwam onder het slik. De fundamenten ervan zijn meerdere malen opgegraven onder andere in 1857, 1884, 1919 en 1929.

In 1929 dacht men te doen te hebben met de fundamenten van de Sinte Geertruidsbronne. De gebroeders Touw, die toen de schorren waar de bron lag in eigendom hadden, gingen de bron weer exploiteren. Zij waren ook eigenaren van het nabijgelegen Kurhaus. Zij richtten "de Maatschappij tot exploitatie van de St. Geertruidsbronne" op en begonnen met de verkoop van het bronwater. De schorren, inclusief de bron, werden in 1936 door de gemeente Bergen op Zoom gekocht. Wel behield genoemde maatschappij het recht om de bron te blijven exploiteren. Na de Tweede Wereldoorlog is er van de toen vervallen bron geen gebruik meer gemaakt. Zowel de gebroeders Touw, de opgravers, alsook verschillende schrijvers dachten met de meer dan 350 meter zuidelijk gelegen Sint Geertruidsbron te maken te hebben. De huidige fundamenten komen overeen met de tekeningen

³⁴ S.A. 120, resolutie 30 december 1791.

uit de 17e eeuw en de vermelding in de archiefstukken "bij Kikendepot", terwijl de Geertruidsbron ongeveer ter hoogte van de Scheldeflat lag. Vergelijking van de kaart van Jacob van Deventer met de ligging van de nog bestaande fundamenten levert eveneens een afstandsverschil van 350 meter op.

De Geertruidtsbron. Aquarel van JC de Grave 1671 (indicatie Sloomans)
De Stadsfontein, gebouwd in 1631. Tekening door Bernardus Klotz 1671 (ind
Vanwesenbeeck)

8. De aanleg en het onderhoud van de stadspompen

De steeds verder gaande technische ontwikkelingen en het groter wordende besef dat schoon drinkwater belangrijk is, maakten de komst van de pompen binnen de stad mogelijk. Voor zover bekend dateren de meeste pompen die in Nederland bewaard zijn gebleven van na 1600 en wel in de meeste gevallen uit de 18e en 19e eeuw. In Gorinchem is nog een pomp uit 1607 bewaard gebleven ³⁵).

In Bergen op Zcom zijn de eerste pompen voor openbaar gebruik geplaatst in 1612. Men moest naar Antwerpen om deskundigen op dit gebied te raadplegen. Rentmeester Rubbens won advies in van de pompmaker Bastiaen Lenaertsz uit Antwerpen. Hij deed het stadsbestuur een schriftelijke opgave voor het maken van drie pompen aan de stadsputten op de Grote Markt, de Vismarkt en het Beursplein. Ondanks zijn adviezen en uitgebrachte offerte werd de levering van de pompen gegund aan zijn collegapompmaker Hans de Krock en Hans Smit eveneens uit Antwerpen voor de prijs van 253 gulden en 13 stuivers ³⁶).

Men kan zich voorstellen dat het hierbij gaat om een pomp die aan een houten opbouw bevestigd werd. Bekijken we de uitgavenposten in de stadsrekeningen, de bestekken voor bet onderhoud en de afbeeldingen van de verschillende pompen. dan onderscheiden we de volgende soorten:

1. vrijstaande pompen met een houten ombouw;
2. vrijstaande stenen pompen. in de 18e en 19e eeuw vervaardigd uit natuursteen;
3. gietijzeren pompen sinds het midden van de 19e eeuw;

35. *Kijken naar Monumenten*, deel 2, uitgave Rijksdienst voor Monumentenzorg, 1982, blz. 96-99.

36. S.A. 45, resolutie 8 augustus 1612. S.A. 290, fol 153

4. muurpompen. zowel van hout als van steen, staande tegen een gevel of ingewerkt in een muur.

Tot de eerste categorieën behoren de pompen op het Dorpsplein van Oud-Borgvliet en de Korenmarkt. De pompen op de Grote Markt, Beursplein. Wouwsestraat. etc. behoren tot de tweede groep. Een gietijzeren pomp stond aan het einde der Dubbelstraat, terwijl men muurpompen kon vinden in de Potterstraat naast het Provoosthuis. op de boek Lievevrouwestraat-Potterstraat en in de Rijkebuurtstraat. Het aantal pompen, zoveel mogelijk op de kaart aangegeven, varieerde van 3 in 1612 tot 36 in 1860. De eerste uitbreiding van het aantal vond plaats in 1613 toen de burgemeester buiten de bank het noodzakelijk achtte om de put bij de Vier Eemers van een pomp te voorzien. Zijn voorstel werd door het stadsbestuur aangenomen. In de daarop volgende jaren werden ook de putten in de Potterstraat en op de achterplaats van het stadhuis van een pomp voorzien. Het onderhoud van deze pompen, toen vijf in getal, werd voor het eerst op 25 januari 1619 aanbesteed. Dit werd voor 40 karoli gulden per jaar aangenomen door de eerder genoemde Antwerpse pompmaker Hans Carock (ook wel Crack, Crook). Voor dat betrekkelijk geringe bedrag haalde deze pompmaker zich heel wat voorwaarden op de hals, onder meer:

1. Hij was verplicht om de pompen gangbaar en bruikbaar te maken en te voorzien van bakken, "hosen, buizen, clippen, secreten, emmers en lieren". Het ijzerwerk en het metselwerk werd op kosten van de stad onderhouden.
2. Als hij voor dit onderhoud in de borneput moest zijn, zou de stadstimmerman voor hem een steiger of stelling plaatsen.
3. De overeenkomst had een duur van vijf jaar. Op het einde van deze termijn moest hij de pompen in goede staat afleveren en enig

defekt direct repareren, zo dat niemand reden tot klagen had. Waren er toch klachten dan zal men het defekt op kosten van de aannemer laten repareren.

4. De aannemer diende het onderhoud zelf uit te voeren. In geval hij dit wel wilde uitbesteden, dan had hij hiervoor toestemming van het stadsbestuur nodig.

Hans Carock werd tien jaar later (op 7 juni 1629) van zijn verplichtingen ontslagen ³⁷).

De onzekerheid door de oorlogshandelingen in die jaren was er wellicht de oorzaak van dat er aan de putten en pompen geen grote bedragen werden besteed. In 1650 waren er nog steeds slechts vijf pompen. In de stadsrekening van 1651 komt een post voor van 25 gulden, betaald aan Aert Goverts voor de eerste termijn voor het onderhoud van de vijf stadspompen. In april van dat jaar werd het onderhoud opnieuw aanbesteed waarbij dit aan Aert Goverts werd gegund. Voor de pompen in het zuidelijk deel van de stad ontving hij sindsdien vijf gulden per jaar, voor die in het noordelijk deel vier gulden en 15 stuivers. Als enige conditie werd gesteld dat hij ze in goede staat moest houden.

De concierge of knaap van het smeden-ambacht ontving 12 stuivers omdat hij het gilde bijeen geroepen had en op de hoogte gesteld had van de aanbesteding ³⁸).

Door dit systeem van aanbesteding van het jaarlijks onderhoud was de stad verzekerd van goed funktionerende pompen. Bovendien werd op deze manier het stadsbestuur steeds tijdig op de hoogte gehouden om groot onderhoud aan de put of de pomp uit te voeren. Zo werd besloten in 1697 om alle defekte pompen te laten repareren. In 1700

³⁷ S.A. 45, resolutie 14-9-1613, 15-1-1619.

³⁸ S.A. 304, fol 100 en 111. S.A. 1449.

werd besloten de pomp in de Potterstraat te laten verdiepen omdat deze geen water meer gaf. Het werk kon echter niet aanbesteed worden zonder dat de put eerst opengebroken en geïnspecteerd werd. Aannemer Jaspar la Maitre kreeg de opdracht om het karwei in daggeld uit te voeren als hij beloofde om het werk zo goedkoop mogelijk uit te voeren. Ook toen zat het stadsbestuur krap bij kas. In 1702 werden de pompen in orde gebracht voordat het onderhoud werd aanbesteed. Het bedrag dat de stad hiervoor betaalde was 55 gulden. dus nog niet veel meer dan in 1651. De put van de pomp aan de Zuidzijde Haven werd in 1705 opengebroken en gerepareerd door de stadsmetselaar. De onderhoudstermijnen werden sinds 1770 verkort naar drie jaar. Het jaarlijks bedrag onderging geen ingrijpende wijzigingen (f 60.- in 1730, f 49,- in 1733 en f 55.- in 1736). De voorwaarden waren wel anders. De aannemer was verplicht om de pompen in goede staat te houden, zodat men er in geval van brand behoorlijk gebruik van kon maken. Na waarschuwing moest bij een mankement binnen 24 uur repareren. Bij vriezend weer moest hij alle zuigers uit de pompen halen ter voorkoming van kapot vriezen. Alleen de pompen in de Bosstraat en op de Grote Markt moesten gangbaar blijven in verband met het gebruik in geval van brand.

Als de paal versleten was of wanneer de put opengebroken moest worden, dan gebeurde dit op kosten van de stad ³⁹). Zo'n paal waaraan het pomp-mechanisme werd bevestigd, was van hout. In 1729 was er een nieuwe houten pomp gemaakt boven de put in de Bosstraat. De pomp werd 26 voet hoog (ca. 7,80 m.) en gemaakt van eikehout. Aan de houten paal werd een eikehouten bak gemaakt,

³⁹ S.A. 57, resolutie IQ mei 1697; S.A. 344, fol 77v; S.A. 58, resolutie 27 juli 1700; S.A. 59, resolutie 20 augustus 1700; S.A. 60, resolutie 2 december 1705; S.A. 984.2.

bekleed met lood. Hierin werd het water uitgestort. Aan deze bak werd een koperen uitloop bevestigd waarlangs het water kon uitstromen. De bak en de paal werden vervolgens van een houten omtimmering voorzien met een deurtje, zodat men het binnenwerk kon bereiken voor onderhoud etc. Matthijs Friscus nam dit karwei aan voor 250 gulden. Tot voorbeeld diende de pomp in de Potterstraat. Veel versiering had de pomp niet. In de loop van de 18e eeuw werden er meer van dergelijke pompen gebouwd.

Het merendeel van de pompen in de Bergse binnenstad dateert uit de eerste helft van die eeuw. In de aanbesteding voor het onderhoud van de pompen uit 1761 staat vermeld dat er toen twee en twintig pompen waren. De aannemer werd wel toegezegd dat hij naar rato van de aanneemsom extra betaald zou krijgen als het stadsbestuur zou besluiten nog meer pompen te laten plaatsen. De aanneemsom bedroeg in dat jaar f 269,-.

Eén van de redenen dat dit bedrag zoveel hoger was dan in de jaren dertig van die eeuw werd veroorzaakt door het groter aantal pompen, maar ook door het feit dat de aannemer verplicht was om meer dan alleen pompen te onderhouden. Zo was het metselwerk en dergelijke altijd de verantwoording van de stad. Nu echter moest de aannemer dit ook in orde houden en tevens als er een put droog viel, moest hij deze uitdiepen. De pompen moest hij eenmaal in de twee jaar schilderen en iedere twee jaar één van deze pompen vernieuwen, zoals hem dat door de opzichter werd aangewezen. Dit all-in kontrakt werd afgesloten voor een periode van zes jaar. De stad was hiermee van alle zorgen en kosten verlost ⁴⁰).

De termijn van zes jaar was ook nog in de 19e eeuw van kracht. In het kontrakt van 1844 staat die termijn ook vermeld. Er waren toen zes en

40. ⁴⁰ S.A. 984.2, bestek 1729. S.A. 985.5, bestek 1761

dertig pompen en twee putten. De voorwaarden waren nagenoeg dezelfde als die van het kontrakt uit 1761. Wel werd als bijzondere bepaling opgenomen dat de aannemer de pompen eens in de veertien dagen moest smeren en de pompen 's zomers bij grote droogte en 's winters bij vorst afsluiten.

In de besluiten van het stadsbestuur uit die tijd staan in de zomermaanden regelmatig besluiten om het waterverbruik te beperken in tijden van grote droogte. Men mocht bijvoorbeeld de straat niet schuren of schrobben, wat in 1886 een reactie uitlokte van de gezondheidscommissie die het uit hygiënisch oogpunt met deze maatregel niet eens was.

In het onderhoudskontrakt van 1844 stond bovendien vermeld dat de pachter van de stadssecret- en straatmest verplicht was om 's winters de pompen met mest te bedekken bij invallende vorst, ter voorkoming van het bevriezen van de pompen. Het is een wat merkwaardige manier van isoleren en in hygiënisch opzicht wellicht gevaarlijk. De aannemer was verplicht om het stadsbestuur te waarschuwen als de bovengenoemde pachter de straatmest niet had aangebracht.

De kachelmaker Cornelis Geers nam het onderhoud aan voor een bedrag van f 1380,-. Heel wat meer dus dan in de 18e eeuw. De geldontwaarding zal ook hier zijn werk hebben gedaan. Deze Cornelis Geers had zich in 1834 als kachelsmid gevestigd in het pand Kremerstraat/hoek Vismarkt, waar hij de kachelsmederij en koperslagerij van Anthony de Klerk overnam. Cornelis Geers vestigde zich in het laatste kwart van de vorige eeuw in de Hooghuisstraat waar

hij behalve een smederij en ijzergieterij een haardenfabriek oprichtte, die nog lang bekend bleef onder de naam "De Schelde" ⁴¹).

De in de 19e eeuw te maken pompen zijn nog van dezelfde constructie als die in de 17e en 18e eeuw, zij het dat het voorgeschreven grenenhout werd vervangen door vuren- of dennenhout. In 1846 werd nog zo'n pomp met houten omtimmering geplaatst op de Korenmarkt. Tot voorbeeld voor de aannemer Adrianus Hal diende de pomp voor de Lutherse Kerk in de Geweldigerstraat. Voor het maken van deze pomp had de stadsarchitect een begroting opgesteld een bedrage van f 195.-. Het uiteindelijke bedrag bij de openbare aanbesteding bedroeg f 185.-. waarin dan bovendien was begrepen het graven en opmetselen van een nieuwe welput. Ook dat laatste werd op dezelfde wijze uitgevoerd als eerder in dit verhaal beschreven is bij de aanleg van de stadspotten.

De opkomst van de ijzerindustrie bracht echter nieuwe mogelijkheden. Sinds het midden der 19e eeuw ontving het gemeentebestuur regelmatig catalogi en reclamefolders van ijzergieterijen die een uitgebreid assortiment pompen leverden. Zo'n pomp werd in 1859 geplaatst op het einde van de Dubbelstraat, op het zogenaamde Dorp (Klein Weike). Voor de oplevering en plaatsing zorgde Cornelis Disco, meester pompmaker voor f 130.-. Hierin was een bedrag van f 86.- opgenomen voor de aankoop der gietijzeren pomp. De pomp werd kant en klaar geschilderd en genummerd opgeleverd. Het ging hier om een eenvoudig exemplaar. Van de ijzergieterij A. Sterkman te 's-Gravenhage kwam in 1864 het aanbod voorde levering van een fraaie gietijzeren pomp voor f 575,- in plaats van de normale prijs van f 680,-.

⁴¹ Nieuw Archief Gemeente Bergen op Zoom, 1814-1926 (hierna afgekort N.A.), akte 1391 d.d. 18-10-1844. Willem van Ham en Cees Vanwescnbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom*, Antwerpen 1983, blz. 195.

De pompen waren in Middelburg te zien, waar deze firma er verschillende had geleverd.

In 1860 werd voor een periode van 10 jaar het onderhoud van in totaal 32 pompen aanbesteed. Het karwei werd aangenomen door de pompmaker Wilhelmus Asselbergs voor *f* 1700.-. In de voorwaarden voor aanbesteding worden de pompen opgesomd. Het is het meest korplete overzicht met de nummers die de aannemer moest aanbrengen:

- 1 en 2de pompen op de Grote Markt. Het stuk noemt de pomp aan de zuidzijde en aan de noordzijde der Grote Markt. Kennelijk is hiermee de dubbele pomp op de Grote Markt bedoeld. waarbij er één kraan aan de noordkant en één aan de zuidkant water gaf;
- 3 op de achterplaats van het stadhuis;
- 3 in de Sint Annastraat:
- 5 in de Johannesstraat (straatje zonder eind) of Wolzakstraar?
- 6 en 7 in de stadsschool
- 8 onder aan de Vismarkt
- 9 boven aan de Vismarkt
- 10 in de Minderbroederstraat
- 11 bij de Weverskat
- 12 in de Steenbergsestraat
- 13 bij de Beurs
- 14 in de Lievevrouwestraai
- 15 in de Rijkebuurtstraat
- 16 in de Dubbelstraat
- 17 Klein Weike
- 18 Noordzijde Haven (bij de Stadsschuur)
- 19 Zuidzijde Haven (bij het Watermolenstraatje)
- 20 in de Zuidmolenstraat
- 21 in de Potterstraat
- 22 op de Vlasmarkt
- 23 op de Hoogstraat
- 24 bij de Schoolstraat
- 25 in de Kerkstraat bij de Kerk

- 26 Parade
- 27 Koevoetstraat
- 28 bij het Militaire Hospitaal
- 29 in de Wouwsestraat
- 30 Korenmarkt oostzijde
- 31 Korenmarkt westzijde
- 32 bij de Lutherse Kerk (Geweldigerstraat)

Asselbergs kreeg in dit kontrakt de gebruikelijke aanbestedingsvoorwaarden opgedragen zoals het eenmaal per twee jaar verven van al het hout en ijzerwerk en het nummeren der pompen en het eenmaal in de twee jaar vervangen van een van de eikehouten pomppalen. Ook in dit kontrakt staat de bepaling beschreven inzake het afdekken der pompen met mest ten tijde van vorst. Asselbergs hield zich kennelijk niet aan dit kontrakt. Burgemeester en wethouders maanden hem aan in 1868 om de pompen in:

- het Straatje zonder end (Wolzakstraat of Johannesstraat);
- Zuidmolenstraat;
- bij Crusio;
- bij den hoofdonderwijzer Juten;

in orde te maken. Hij kreeg vijf dagen de tijde deze pompen alsnog te herstellen ⁴²).

Het onderhoud aan de pompen werd sindsdien beperkt tot het regelmatig schilderen van het hout en ijzerwerk. Dit verfwerk, dat meestal tegelijkertijd met een schilderbeurt van enkele gemeentebouwen werd aanbesteed, vond plaats in 1872, 1878, 1889 en 1894. Het laatst uitgebreide onderhoud aan een gemeente-pomp vond plaats in 1890 aan die op de Nieuwe Markt.

⁴² N.A. 1425, d.d. 26-7-1846; N.A. 131; akte 1787 d.d. 27-9-1859; dossier pompen; akte 1829 d.d. 14-12-1869; uitgegaan stuk d.d. 22-5-1868.

In juni 1889 schreef A. Verkouteren namens de bewoners van de Nieuwe Markt en omgeving een brief naar burgemeester en wethouders waarin hij verzocht om de watervoorziening in die buurt in orde te brengen hetzij door de bestaande pomp te herstellen of door het repareren van de overdekte put op die Markt. Burgemeester en wethouders besloten die pomp in orde te maken omdat er geen geld was voor een nieuwe. In juli 1890, dus ruim een jaar later, vroegen burgemeester en wethouders de garmzoenscommandant om toestemming deze pomp, die bij Blokstal 1 stond, te mogen herstellen. De bureaucratie deed toen kennelijk ook al zijn werk ⁴³).

⁴³ N.A. akten 2303, 2544, 2872 en 3072; 252, fol 274; 253, fol 121 en 125

9. De pompen op de Grote Markt

De aanleiding tot het maken van dit boekwerkje komt voort uit het tevoorschijn komen van de indrukwekkende middeleeuwse waterput en het initiatief van de Junior Kamer "Het Markiezaat" om een oude pomp op deze historische plaats te realiseren.

De situatie van de pompen op de Grote Markt verdient dan ook een aparte plaats in dit opstel. Al eerder hebt U kunnen lezen over de ontwikkeling van de waterput die in 1612 werd voorzien van een pomp. We moeten ons die als een houten exemplaar voorstellen. Er zijn geen afbeeldingen van de Grote Markt uit die periode bewaard gebleven. Aert Michielsen, de stadstimmerman, kreeg in dat jaar betaald voor zijn werk aan de stijl van de nieuwe pomp op de Markt. Bovendien maakte hij een "capken" op de stijl waarop een priem en andere versierselen werden aangeracht. De pomp zelf werd geleverd door Hans Krock en Hans Smit, beiden pompmakers van Antwerpen. Voor het leveren van de materialen voor deze pompen, één op de Grote Markt en één op het Beursplein en één op de Vismarkt kregen ze in totaal 310 caroli gulden en 10 stuivers betaald. De versiering op de houten pomp werd bekroond met een loden appel.

In 1651 besloot het stadsbestuur de bornput "te weeren" en in plaats daarvan "te stellen twee pompen" omdat men van de bewoners in de omgeving van de Grote Markt klachten had ontvangen. Men krijgt hier de indruk dat het om de eerste plaatsing van pompen gaat. Uit de stadsrekening van 1651/52 blijkt echter dat het om vervanging gaat, waarbij de put met metselwerk wordt afgesloten. Het karwei mocht niet al te duur uitvallen. De pompstok, waaraan het mechanisme was bevestigd, was van een oude as gemaakt. Aert Govers mocht de stenen

bakken en de koperen "tronien" leveren, die hij gekocht had in Antwerpen. Het geheel werd omtimmerd en het jaar daarop door Gabriël van Os geschilderd ⁴⁴).

In het begin van de 18e eeuw werden nogal wat pompen nagekeken en hersteld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat die op de Grote Markt ook een beurt kreeg. De houten pomppaal moest worden ondersteund. Het jaar daarop besloot het stadsbestuur de put te overwelven. Mogelijk is het van ijsselsteen gemetselde gewelf, dat zich thans nog op de put bevindt, van die datum. De pomp is te herkennen op een tekening van de Grote Markt door A. de Haen uit 1739.

In het laatste kwartaal van de 18e eeuw betaalde het stadsbestuur grote bedragen om houten pompen door natuurstenen exemplaren te vervangen. Voor een zacht prijsje werden in 1781 twee pompen uit Brabant "bij occasie" gekocht. Het besluit van het stadsbestuur vermeldt niet waar deze pompen werden geplaatst. Mogelijk zijn ze enige tijd op de gemeentewerf bij de stadsschuur opgeslagen. In de daarop volgende jaren werden nieuwe pompen geplaatst ter vervanging van houten exemplaren. In 1783 in de Schoolstraat. In 1784 twee blauwe arduinstenen pompen in de Dubbelstraat en Klaverstraat, in hetzelfde jaar nog een op de Vismarkt en een op de Zuidzijde Haven. Het besluit om de houten pomp op de Grote Markt te vervangen had heel wat meer voeten in de aarde dan de besluiten over de vervanging van bovengenoemde pompen. In juli 1782 viel het besluit om de houten pomp door een hardstenen te vervangen en werd een steenhouwer uit Roosendaal, Alexander Lievemont genaamd, gevraagd een tekening daarvoor te maken. Een maand later had hij drie tekeningen klaar waarvan het derde plan gekozen werd. In dit plan had

⁴⁴ S.A. 290. fol 153. 163v, 164; S.A. 49 resolutie 23-9-1651; S.A. 304, fol 81v, en 82v; S.A. 305. fol 107

bij een pomp met twee kranen voorzien. Om duistere redenen. of wellicht financiële overwegingen kwam dit besluit niet tot uitvoering. In december 1782 kwam het wederom ter vergadering waarbij het stadsbestuur nogmaals het besluit nam om de pomp te vernieuwen. De nieuwe pomp werd in de loop van 1783 geplaatst. Lievemont mocht dit werk combineren met de levering van hardstenen pilaren voor het hekwerk van de kerk. In juni 1783 vroeg hij het stadsbestuur in verband daarmee een voorschot van f 600,- op zijn uiteindelijke betaling. Het stadsbestuur besloot toen de voorgestelde lantaarn op de pomp te vervangen door een vaas. De pomp met de vaas kostte 499 gulden en 14 stuivers. Naar de huidige maatstaven gerekend, lijkt dit een erg laag bedrag. Dat was echter toen niet het geval, Alexander Lievemont ontving in datzelfde jaar f 250,- voor de levering van twee hardstenen pompen inclusief vier lantaarns. De pomp op de Markt blijkt dan ruim vijf maal duurder te zijn dan een "gewone" pomp. Lievemont had al met al regelmatig werk in Bergen op Zoom. In 1784 verzocht hij het stadsbestuur om zich binnen de stad te mogen vestigen. Het klimaat was hier kennelijk gunstiger voor een steenhouwer dan in Roosendaal. Hem werd toestemming verleend zich hier als steenhouwer te vestigen. maar hij werd niet toegelaten tot het metselaarsambacht ⁴⁵).

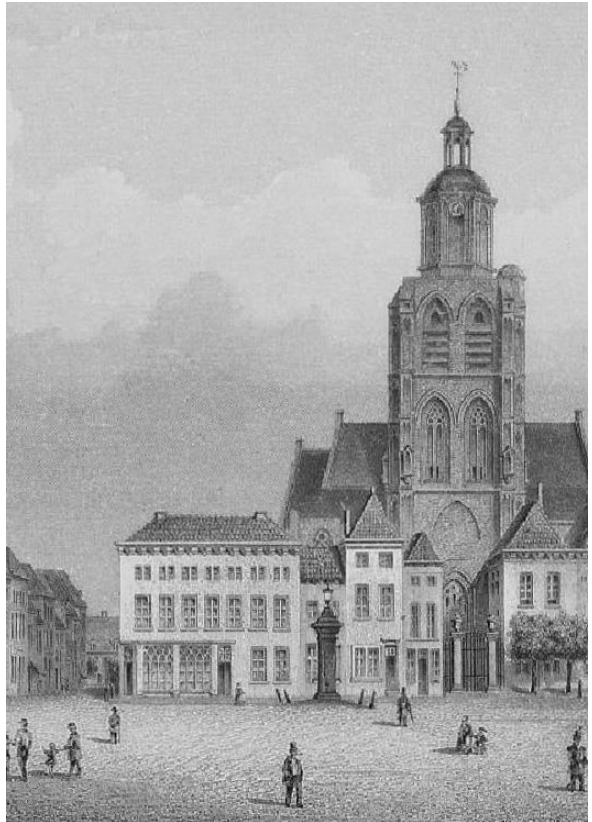
45. S.A. 109.resolutie 26-5-1781; S.A.111, fol 194 S.A. 112, fol 112, 191 en 326; S.A. 110, fol 87, 106 en 208; S.A. 111, fol 117 en 199; S.A. 415 stadsrekening 1784; S.A. 112, resolutie 23-2-1784.

De pomp uit 1783 is te zien op de staalgravure door Chr. Schöler en A.J. Terwen die in 1860 door G.B. van Goor is uitgegeven en afgedrukt in het boek "Het Koninkrijk der Nederlanden". De pomp heeft daar echter wel een lantaarn. Dit kan betekenen dat óf de tekenaar hier de vrijheid heeft genomen de pomp anders af te beelden dan die in werkelijkheid was óf dat

in de periode tussen 1783 en 1860 de vaas alsnog door een lantaarn is vervangen. Andere betrouwbare afbeeldingen zijn er niet. De ontwerptekeningen door Alexander Lievemont zijn overigens ook niet bewaard gebleven. zodat de exacte gegevens over maatvoering en materiaalgebruik ontbreken. Een voorzichtige schatting op basis van de tekening

Terwen/Schöler, betekent dat het hier

om een pomp van ongeveer 5 meter hoog gaat. Overigens werden de vrijkomende materialen van de oude pomp nog gebruikt. De slinger en

De Grote Markt omstreeks 1860. (tek Chr Schöler, gravure AJ Terwen)

het staande stuk ervan werd gebruikt aan de nieuwe hardstenen pomp in de Schoolstraat. ⁴⁶⁾

De nieuwe pomp hield het ruim tachtig jaar uit. In februari 1865 bracht een raadscommissie advies uit aan de burgemeester en wethouders over de vervanging van de bestaande pomp. De raadscommissie was van oordeel dat één pomp op de Grote Markt voldoende was. maar die moest dan wel zo centraal mogelijk op het midden van het plein geplaatst worden. De gemeente-architect J. Timmermans van Abcoude had twee tekeningen gemaakt, waarbij de uitvoering niet veel verschil maakte. De ene pomp had een bekroning met een armatuur met 3 lantaarns, de andere had een vaas-bekroning en 4 lantaarns op iedere hoek ernaast. De raadscommissie koos voor de laatste oplossing. Het ontwerp voorzag in een 7 meter hoge pomp van metselwerk, bekleed met natuursteen. De "pedestal" (onderste gedeelte) en de pilasters werden met hardsteen bekleed. Het ingesloten, terugspringende deel tussen de pilasters was van rode zandsteen. De kapitelen van de pilasters waren gemaakt van terra-cotta, die zo in de handel verkrijgbaar waren. De kroonlijst was van witte zandsteen en de console voor de vaas was van gietijzer. De gemeenteraad volgde het advies van de raadscommissie. Het werk werd op 28 maart 1865 aanbesteed. Het uitgebreide bestek bepaalde dat in het fries aan weerszijde het jaartal 1865 met twee olijf-kransen moesten worden aangebracht en in de pedestal twee "hoorns des overvloeds" uitgehouwen moesten worden. Tussen de pilasters werd het gemeente-wapen in ijzer aangebracht. De gemeente-architect had het geheel begroot op f 1099,12. De laagste inschrijver was de koperslager

⁴⁶⁾ J.L. Terwen, Het Koninkrijk der Nederlanden, Gouda (c. 1860), t.o. blz. 416. S.A. 111, fol 194.

C. Disco voor f 1196,47. Behalve de ontwerptekening is van deze pomp slechts één afbeelding bekend namelijk die op de tekening en op de gravure door J.C. Greive. Hij maakte een schetstekening in 1866, één jaar na de realisatie van de pomp. De afbeelding komt nauwkeurig overeen met de ontwerptekening.

Van de Grote Markt zijn geen foto's uit die jaren bekend. De oudst bewaarde foto van de Grote Markt dateert uit 1893. Daarop komt de pomp niet meer voor. Wanneer de pomp precies is afgebroken is niet bekend. Langdurig onderzoek in de uitgebreide 19e eeuwse archieven leverde dit gegeven niet op. Uit de rekeningen en uit de aanbestedingen is bekend dat de pomp in 1889 nog bestond. Wel waren er in die jaren klachten over de kwaliteit van het drinkwater. In 1890 meent het raadslid J. Vergroesen dat de pompen opgeheven kunnen worden in verband met de aanleg van de drinkwaterleiding. Een jaar later klaagt een ander raadslid Appelboom, over de slechte straatverlichting op het midden van het Marktpllein. Ten tijde van de pomp stonden er in ieder geval 4 lantaarns. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de pomp en de lantaarns toen al waren verdwenen. Zeker is in ieder geval dat ze in 1893 zijn afgebroken. Inmiddels was ook de aanleg van de drinkwaterleiding ter hand genomen.

K. d. H. d. KERK en MARKT te BERGEN OP ZOOM. 1739. *H. B. f.*

De Grote Markt te Bergen op Zoom. Tek. A. de Haen, 1739.

10. Drinkwater en volksgezondheid

De zorg voor het drinkwater kwam ook tot uiting in tal van maatregelen met betrekking tot het schoonhouden van het water. Dat was al in de middeleeuwen zo. In 1476 verbood de magistraat het wassen van wol en kleren in de drenken waar men dagelijks de paarden te drinken gaf. Bij het neergooien van vuilnis moest men minstens één roede (ca. 3,5 meter) afstand houden tot de waterput. Al eerder in dit verhaal is geschreven over de maatregelen die het gemeente-bestuur in deze nam. Men hechtte uiteraard groot belang aan rein water. De medicus Christiaan de Neve schreef in 1783 een artikel in de "Verhandelingen van de natuur- en geneeskundige correspondentie-societeit in de Verenigde Nederlanden" over de ziekten te Bergen op Zoom. Hij legde een relatie tot het drinkwater wat hij voor Bergen op Zoom prees. Hij noemde de welputten "zeer gezond ... goed water ... dat zeer ligt, uitnemend helder en reuk- en smaakloos is". In de 19e eeuw ging men meer aandacht schenken aan de samenstelling van het drinkwater. De Franse natuurkundige L. Pasteur (1822-1895) had bewezen dat het water bij de verspreiding van ziekten een grote rol speelde met name voor de verspreiding van besmettelijke ziekten als cholera, typhus en dissenterie. Het werk van Pasteur kreeg sinds 1857 nogal bekendheid. De informatie kwam ook terecht bij de in 1867 opgerichte gezondheidscommissie die tot doel had het gemeentebestuur te adviseren over de algemene gezondheidstoestand in de gemeente en daartoe het nodige onderzoek te verrichten. Als een van de eerste onderzoeken kwam dat van het drinkwater uit de stadspompen aan bod. Alle 32 pompen werden aan een globaal onderzoek onderworpen; 24 stuks werden in orde bevonden, de rest gaf slecht water of was defekt. Het water uit

de pompen op de Korenmarkt werd aan een nader scheikundig onderzoek onderworpen.

In 1873 adviseerde dezelfde commissie aan de gemeenteraad naar aanleiding van enkele geconstateerde cholera-gevallen (waaraan in 1873 vijf mensen overleden), om een aantal voorzieningen bij bouwprojecten en openbare werken. Een van die voorzieningen betrof het maken van welwaterputten, die minstens 14 meter van een beerput verwijderd moesten blijven. In 1885 werd door de toenmalige burgemeester De Roock advies gevraagd aan deze gezondheidscommissie of het drinkwater goed of slecht was en of een drinkwaterleiding gewenst was. De commissie was wel voorstander van een waterleiding omdat enkele pompen slecht water gaven, o.a. die in de Rijkebuurtstraat. Een lid van de commissie, dr. De Meulemeester, was betrokken geweest bij het tijdelijk sluiten van die pomp nadat er gevallen van tuberculose en typhus waren voorgekomen. Ook in 1887 kwamen ziektegevallen ter sprake in de vergadering van de gezondheidscommissie die te wijten waren aan het gebruik van slecht drinkwater o.a. uit de putten aan de Parade. In 1887 versch. een bij de drukkerij Verlinden een vlugschrift van de stadsgeneesheer J.J. Hendriksz, die tevens lid van de plaatselijke gezondheidscommissie was. Hierin behandelde hij de algemene toestand van het drinkwater, die volgens hem erg slecht was. Hij schreef: "Er is bijna niet een put m Bergen-op-Zoom die goed drinkwater kan leveren of dit op den duur kan blijven doen. En weet gij waarom niet? Omdat de bodem, waaruit gij Uw water verkrijgt, vervuild is".

Behalve een technische uiteenzetting over de verontreiniging gaf hij ook veel gegevens over de chemische samenstelling van het drinkwater en over de ziekten die door het gebruik van verontreinigd drinkwater veroorzaakt of verspreid worden. Een van zijn theorieën

was dat het welwater dat uit de putten opgepompt werd, verontreinigd was door het zakwater dat bij regen door de grond zakte. Bovendien lagen vele putten te dicht bij beerputten en mestvaalten. Het afdekken van de pompen met straat-en secreetmest ter voorkoming van bevriezing kan ook een mogelijk bron van besmetting vormen. Hendriksz legde een relatie tussen de vele kindersterften en het slechte drinkwater. Tot slot deed hij enkele aanbevelingen ter verbetering van het water waarbij hij de belangrijkste suggestie van de gezondheidscommissie overnam: nl. het aanleggen van een drinkwaterleiding.

Zijn rapport, de aktie door de gezondheidscommissie en het verzoek van partikulieren veroorzaakten langzaam maar zeker een mentaliteitsverandering binnen het gemeentelijk apparaat. In 1887 besloot de gemeenteraad een commissie in het leven te roepen die een advies over de aanleg van de drinkwaterleiding moest uitbrengen. Voorzitter werd diezelfde gemeente-arts J.J. Hendriksz ⁴⁷).

⁴⁷ W.A. van Ham. De gezondheidszorg te Bergen op Zoom in vervlogen tijden, in: De Ghulden Roos. 1970. 28-30.

11. De komst van de drinkwaterleiding

De komst van de drinkwaterleiding maakte een einde aan het bestaan van de stadspompen. Ze stierven echter een langzame dood, veroorzaakt door de trage besluitvorming inzake de aanleg van de waterleiding. Wie de uitvoerige besluitvorming, discussies, verslagen, bezwaren etc. wil doornemen, moet zich realiseren daarvoor meer dan 10 jaar notulen en dikke pakken ingekomen stukken en verslagen te moeten raadplegen. De plaatselijke kranten de Zoom en de Avondster hadden er meer dan voldoende kopij aan. Het verhaal is in grote lijnen beschreven door C. Slootmans in het gedenkboekje "50 jaar waterleiding". Nadat het eerste plan in 1887 door de speciale raadscommissie was gepubliceerd, duurde het nog tot 1899 voor de eerste concessie aan J. D. de Leeuw werd verleend. Deze startte, als een partikuliere onderneming, met de aanleg van het leidingnet, de bouw van de watertoren en de bouw van pompstations en installaties op het terrein de Mondaf. Op 23 april 1900 nam de gemeente deze concessie over en daarmee was de gemeentelijke drinkwaterleiding een feit. Op 17 mei 1900 stroomde het eerste water uit de leiding op de Grote Markt. Al die jaren bleven echter grote delen van de stad zonder openbare drinkwatervoorziening. Men was aangewezen op eigen putten of men moest er straten ver voor lopen. In de oude binnenstad waren inmiddels al enkele pompen afgebroken, anderen waren defekt. Het raadslid J. Vergroesen maakte in de raadsvergadering van 21 mei 1890 de opmerking dat de pompen best opgeheven konden worden in verband met de komende aanleg van de waterleiding. Op 12 maart 1891 werd er een petitie aangeboden aan het stadsbestuur door enkele bewoners uit het zuidelijke en zuidoostelijke deel van de stad, waar geen pompen waren maar ook geen waterleiding was. Het ging hier om de buurten, gebouwd na de

ontmanteling van de vestingwerken. De bewoners hadden tot dan toe gezwegen in verband met het vooruitzicht op de waterleiding. Maar omdat het een noch het ander kwam, besloten zij een petitie te sturen met het dringend verzoek "om ons aan het noodzakelijkste te helpen, WATER!!!" De gemeenteraad wilde hierover pas een besluit nemen, nadat er beslist was over de aanleg van de drinkwaterleiding. Nog bijna 10 jaar moesten de inwoners geduld hebben.

De pompen werd stuk voor stuk afgebroken. Als een van de eerste verdwenen die in de directe omgeving van de markt. De pompen voor het Militair Hospitaal, op de Korenmarkt, het Beursplein en in de Rijkbuurtstraat verdwenen omstreeks 1910. Nog tot na de Tweede Wereldoorlog stond er een pomp op het Dorpsplein van Oud-Borgvliet; deze is waarschijnlijk als laatste afgebroken ⁴⁸).

⁴⁸ C. Slotmans. "De voorgeschreden van de gemeentelijke Waterleiding Bergen op Zoom in: Vijftig jaar Gem. Waterleiding Bergen op Zoom. 1900-1950, blz 7-15.

Rapport der commissie inzake de verbetering van het Drinkwater te Bergen op Zoom. Bergen op Zoom. 1888. N.A. 541. ingekomen stuk 12-3-1891; N.A. 24, notulen gemeenteraad 17-4-1891.

12. Terug van weg geweest

Van een Junior Kamer die zich met trots "Het Markiezaat" noemt mag een gezonde portie chauvinisme voor Bergen op Zoom worden verwacht. Tel daarbij het feit dat de leden van Junior Kamers per definitie jong en ambitieus zijn .. en het wordt duidelijk dat deze organisatie sporen zal achterlaten in de Bergse samenleving. De restauratie van de enige Bergse molen - de "Twee Vrienden" in Nieuw Borgvliet - is het eerste project waarmee de Junior Kamer zich heeft beziggehouden. Het is tegelijkertijd een goede test case geweest waarbij het optellen van persoonlijke inzet, medewerking van het plaatselijke bedrijfsleven en natuurlijk niet te vergeten het enthousiasme van de Bergse overheid een eindresultaat opleverden dat voor herhaling vatbaar was. Naast de andere projecten werd er dan ook binnen de Junior Kamer uitgezien naareen nieuw initiatief in dezelfde lijn. We spreken nu over 1982 en rond deze tijd stond de Grote Markt extra in de belangstelling. De binnenstad was al door tal van activiteiten mooier en gezelliger geworden, de restauraties van Markiezenhof en Gertrudiskerk schoten flink op en dan is het eigenlijk oot niet zo verwonderlijk dat er met andere ogen naar het hart van Bergen op Zoom werd gekeken. In deze sfeer onzstond binnen de Junior Kamer het idee om de oude stadspomp te reconstrueren en aan de nieuwe "aankleding" van de Grote Markt toe te voegen. Al was het alleen al omdat het Bergse centrum zender een historisch belangrijke attribuut niet compleet mag worden genoemd. Een prima idee. maar wel met haken en ogen. Dat laatste bleek al bij naspeuringen in het gemeentearchief. De laatste pomp was tot in details bekend - zelfs de bouwtekeningen zijn nog aanwezig - maar de afmetingen waren nogal aan de monumentale kant. Een natuurstenen pomp van 7 meter hoog

die centraal op de Grote Markt wordt geplaatst blokkeert veel van de activiteiten waar de Grote Markt nu juist zo aantrekkelijk voor is. Het uitgangspunt was dus Bekend en vanuit deze basis is gerekend en getekend. Maar hoe mooi de pomp ook zou worden, het formaat was en bleef een niet te nemen hindernis. Terugbrengen van het formaat en aanpassing van de vorm bleek eveneens geen aanvaardbare oplossing en bovendien zou de authenticiteit geweld worden aangedaan. Even is nog gediscussieerd over de mogelijkheid een nieuwe plaats te kiezen - bijvoorbeeld boven aan de Markt bij het begin van de Bosstraat. Maar dat was het ook niet helemaal en zo begon het er op te lijken dat de pomp-plannen op praktische gronden zouden moeten worden afgeschreven. Gelukkig werd precies op het juiste moment de originele waterput ontdekt toen de Grote Markt opnieuw werd bestraat en dat opende nieuwe perspectieven. Ineens was het duidelijk dat de put er nog prima bijlag en een betere impuls is nauwelijks denkbaar. Bovendien omstond hierdoor de mogelijkheid om terug te gaan naar de situatie van de voorlaatste pomp omdat deze exact boven de put was geplaatst, terwijl de laatste versie zoals gezegd midden op de Markt had gestaan. De "oude" situering had ook een aantal strategische voordelen voor de hedendaagse gebruikers van het marktplein. En verder was uit oude gravures duidelijk op te maken dat de contouren van de pomp die daar tot 1863 heeft gestaan veel minder dominerend en dus praktischer van formaat waren voor een plein waar zich allerlei activiteiten afspelen. In de dubbele betekenis van het woord was er een uitstekende markt *voor* de realisatie van de pomp ontstaan. Punt was alleen dat de bouwtekeningen niet meer bestaan en er uitsluitend moest worden afgegaan op beschikbare afbeeldingen die bepaald niet "in detail" zijn. Maar toch ... er bestond een heel aanvaardbaar totaalbeeld van zowel de vorm als de grootte.

Wat te doen? Een nieuwe pomp ontwerpen die er zo historisch mogelijk uitziet en past binnen de bekende verhoudingen is misschien wel een oplossing, maar dan toch een minder aantrekkelijke. De enige aanvaardbare mogelijkheid lag duidelijk in het vinden van een bestaande pomp. Met daaraan de eis gekoppeld dat de verwantschap met zijn voorganger zo groot mogelijk moest zijn. Nu is de "markt" voor pompen nogal betrekkelijk van omvang en er moest dan ook een fikse portie research verzet worden voordat bij geruchte bekend werd dat er ergens diep in het Belgische een pomp te koop was die aan de normen voldeed. In de veronderstelling dat dit de zoveelste teleurstelling in successie zou zijn, is de pompcommissie op speurtocht gegaan. En jawel, deze pomp kon zo van een oude gravure geplukt zijn. Een schitterend exemplaar uit 1864, zij het in erbarmelijke omstandigheden, Hele stukken waren weggehakt om de oorspronkelijk vrijstaande pomp tegen een muur te kunnen plaatsen. Bovendien hadden de klimatologische omstandigheden ook nogal wat sporen achtergelaten. Zo was aan de voorzijde onder de uitloop een aanzienlijk gedeelte van de zandsteen aangetast. Verder ontbraken uitloop en het deurtje naar het binnenwerk. Maar los van dit alles stond daar op het terrein van een Belgische onderneming in oude bouwmaterialen toch maar een pomp die qua grootte en vormgeving een broertje kon zijn van zijn voorganger in Bergen op Zoom. We schrijven nu 1984 en er was dus al meer dan een jaar verstreken sinds het eerste initiatief van de Junior Kamer. Er kon na alle voorbereidingen eindelijk tot daden worden overgegaan. Het zoeken naar een sponsor voor de materiaal- en restauratiekosten stond daarbij bovenaan het lijstje en het moet gezegd dat al in de oriëntatiefase Philip Morris zich zo enthousiast toonde voor dit JK-initiatief dat verdere navorsingen niet meer aan bod kwamen. Philip Morris zocht al een tijdje naar een

mogelijkheid om Bergen op Zoom een kado te geven als dank voor de gemeentelijke hulp tijdens de periode van verhuizing en bouw van de fabriek. De pompplannen kwamen dus op het goede moment en sloten qua opzet exact aan bij hetgeen Philip Morris in gedachten had. Wat nu nog aan het geheel ontbrak had dus alleen met de restauratie en opbouw te maken. Hoewel al duidelijk was geworden dat het hier ging om een rigoureuze klus die de nodige ervaringen vakmanschap eiste. Gelukkig was Ir. Jan Weijs -de Bergse architect met de meeste ervaring op dit gebied - al eerder bij de wedergeboorte van de pomp betrokken en hij wilde ook de begeleiding van de uitvoering voor zijn rekening nemen. Met alle lichten op groen kon de restauratie-opdracht worden gegeven.

In de persoon van Dhr. Kemperman werd een ervaren restauratie-beeldhouwer gevonden. Hij heeft met veel gevoel hersteld wat kon en vervangen wat nodig was. Het contact met de gemeente was concreet toegespitst op de daadwerkelijke opbouw.

Na alle voorbereidende activiteiten was er behoefte aan gespecialiseerde mankracht voor het plaatsen, monteren en aansluiten van de watervoorziening. Dit laatste op initiatief van de gemeente zelf. Diverse gemeentelijke diensten hebben zich enthousiast met de opbouw beziggehouden, samen met de bereidwillige ondersteuning vanuit de Cort Heyligerskazerne (voor het plaatsen van de natuurstenen segmenten was een speciale kraan nodig). Tel daarbij de gewaardeerde inbreng van Dhr. Booy, de activiteiten van de diverse Junior Kamer leden ... en er kan met recht van een koöperatief gebeuren worden gesproken.

Het resultaat is er dan ook naar! De pomp op de Grote Markt is weer terug van weggeweest en alle betrokkenen kunnen met plezier terugzien op een samenwerking tussen gemeente, bedrijfsleven en veel enthousiaste Bergenaren. Waarbij dan voor de Junior Kamer het bewijs is geleverd dat Bergen op Zoom een uitstekende voedingsbodem vormt voor dit soort initiatieven uit de burgerij. Dat er nog veel mogen volgen.

JUNIOR KAMER "HET MARKIEZAAT"

Pompkommissie:

Drs. G.W.M. van Aubel

L. Bernaards

H. Crum

Drs. P.T.M. Goddijn

C.H.M. de Kort

Mr. R.P.A.L. Schunck

Mr. B.P.M. van Tuijn

A.W. Verbeem

